

A gödöllői koronauradalom a két világháború között¹

A kiegyezés évében a magyar kormány az uralkodói rezidenciának szánt gödöllői kastélyt és a hozzá tartozó uradalmat a Szent Korona számára megvásárolta. A birtokbavételt ősi szokás szerint egy maréknyi föld átvételével pecsételték meg, majd az 1868. évi V.tc., a fennálló közepkori törvényekre hivatkozva, a birtokot az elidegeníthetetlen magyar királyi javak állományába vette fel.² Ezzel az uradalom történetében új korszak kezdődött, melynek szálait az I. világháború végén vesszük fel. Nem csupán azért, mert a dualizmus időszakát önálló tanulmány tárgyalja, hanem mert az ezt követő periódus új vizsgálati témákat és módszereket kínál. Ennek alapja az uradalom gazdasági, társadalmi és politikai szervezatként való feltételezése. A gazdasági tevékenységeket többszintű: egyéni és közösségi stratégiákkal és megélhetési módokkal azonosítjuk, a birtok társadalmi világát: a gazdatiszteket, a cselédeket és az egyéb alkalmazottakat interakciókkal és mentalitásokkal kapcsoljuk össze, de témánk kitűnő terepet kínál a mikrovilágokba való állami beavatkozás, illetve a mikro- és a makrohatalom egymásra hatásainak, konfliktusainak, valamint reprezentációinak vizsgálatára is. S ezen szálak összefonódása talán lehetőséget ad az uradalom életének egy kulturális hagyományrendszer megjelenítőjeként történő értelmezésére.

Az előbbiekből következik, hogy a nagy múltú hazai uradalomtörténet-írás hagyományos paradigmáit, magyarázó modelljeit nem vagy csupán mérsékelten követhetjük. Aligha tudjuk a gödöllői uradalmat a „tőkés gazdálkodás útján” vagy a „nagybirtoktól a nagyüzemmé fejlődés” skáláján elhelyezni, és a rendelkezésre álló termelési adatsorokat és az egyéb statisztikákat is csak szórványosan idézzük.³ Ehelyett az uradalomhoz kötődő kortárs diskurzusokat, irányítóinak és alkalmazottainak tapasztalatait, személyes perspektíváit, továbbá mikrovilágának hétköznapi eseményeit törekszünk bemutatni és értelmezni.

I. Folytonosság és megújulás

I.1. Az 1918-19-es forradalmak időszaka

¹ A tanulmány az MTA-DE Néprajzi Kutatócsoportjának programjában és a Bolyai-ösztöndíj támogatásával készült.

² 1439: XVI., 1514: I. és II. tc. Farkas J. 2002. 457.

³ Für L. 1969, Tóth T. 1977.

A történeti Magyarország felbomlása, a Károlyi-kormány, majd a Tanácsköztársaság viharos időszaka a koronauradalom életében sem múlt el nyomtalanul. Az egymásnak ellentmondó, töredékes adatokból azonban nem az események menetét, hanem a „kisajátításra”, az egyes birtokrészek felosztására vonatkozó elképzeléseket, azok korabeli interpretációit, valamint az ettől független lokális cselekvéseket ismerhetjük meg.

Weber Ede kerepesi nyugállományú tanár 1918. december elején egy tervezetet nyújtott be Buza Barna földművelésügyi miniszternek, melyben az uradalom kerepesi kerületének (kb. 1300 kataszteri hold) felosztását kezdeményezte. Oly módon, hogy a „földnélküli parasztoknak”, valamint a leszerelt katonáknak és a hadirokkantak örök bérletként adandó föld mellett, mely a „szorosan vett megélhetésüket” biztosítja, a kerület élén álló gazdatiszt (Héjjas Pál) egy „kisebb középirtokban” részesüljön. A beadvány főként ez utóbbival foglalkozik, hangsúlyozva, hogy ezáltal „a hivatásszerűleg gazdálkodással foglalkozó középosztály egy tagja, a magasabb állami szempontok egy képviselője nyer elhelyezést”, aki a körülötte lévő „paraszt-kisbirtokosoknak” lesz a vezetője.⁴

A kerepesi birtok felosztása a Földmunkások és Kisgazdák Országos Szövetségének (FÉKOSZ) helyi csoportja által 1919. február 14-én összehívott gyűlésén került ismét napirendre. Az előre elkészített tervezetet Dittler Ferenc, a szervezet titkára ismertette, melyben a rendelkezésre álló birtokterület felosztása és átadása a „jövendő kisgazdáknak”, az uradalmi épületek (magtárak, istállók), eszközök, gépek, valamint az átvett gabona, takarmány és vetőmagvak vagyonleltári becsáron, illetve az 1918-as őszi árakon való megváltása, az állatállomány megvásárlása (a közösség határozatával, sorshúzás útján, mivel egy gazdának csak egy jószág jut), a legelő és a gyümölcsös közös tulajdona, továbbá az új kisgazdák támogatására egy középirtok létesítése szerepelt. (A február 15-én elfogadott földreformtörvény, amelyre a tervezet hivatkozik, a gazdasági főiskolát végzett, öt évi gyakorlattal rendelkezők számára tette lehetővé 100-200 holdas birtokok igénylését.⁵) Végül a gondosan fogalmazott szöveget – a jegyzőkönyv szerint – miután a titkár háromszor felolvasta, és minden egyes pontját „a lehető legnagyobb részletességgel megmagyarázta”, az összegyűlt kb. 250 katona, rokkant, hadiözvegy, gazdasági cseléd és földműves egyhangúlag elfogadta, és a földművelésügyi minisztériumnak küldte el.⁶

⁴ Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) K 184. A Földművelésügyi Minisztérium iratai. 2318. cs. 5. tétel. 119555/1921.

⁵ 1919: XVIII. néptörvény.

⁶ A Magyar Munkásmozgalom Történetének Válogatott Dokumentumai. 5. köt. 522-524.

A válasz március 7-én érkezett meg, melyben a miniszter, bár a kormány az állami birtokokat nem kívánta felosztani és elidegeníteni, megtérítés fejében hozzájárult a kerepesi bevett terület, a gazdasági felszerelések és az állatállomány átengedéséhez. (Igaz, kataszteri holdként ezer korona vételárat szabott meg, valamint azt, hogy az eszközökért az uradalom képviselője által megállapított összeget kell megtéríteni.)⁷

Az események további menetéről már a koronabirtok 1921-ben, a földművelésügyi miniszternek készült jelentéséből értesülünk, amely a kerepesiekkel lezajlott utólagos gazdasági elszámolásról készült. Eszerint a népesség 1919. március 16-án a gazdasági kerületet „erősza- kos úton, önhatalmúlag birtokba vette.” Konkrétabban: „kiosztottak maguk közt 271 hold tengeri és burgonya földet, amit az uradalom igájával szántottak meg (a vetőmagot a sajátjukból adták), valamint 27 holdat kerti használatra. Majd az összes gabona learatása és cséplése után, szétszítottak egymásnak 200 mázsa rozsot és 140 mázsa árpát, a termény többi része az uradalom magtárába folyt be... Ezenkívül 32 uradalmi tehén lett kiosztva az érdekelt kiskisgazdák körében”, és a jelentés azt is rögzíti, hogy az „érdekelt munkások lekaszálták és behordták az összes takarmányt, amelyből a maguk részére semmit sem vittek el.”⁸

Szigorúbban ítélte meg az eseményeket Kelemen Imre, aki 1917 októberében került Gödöllőről a minisztériumba (majd 1927-ben helyezték vissza a mácsai gazdasági kerület élére⁹), és aki a '20-as évek elején, feljebbvalói utasítására írta meg az állami birtokok 1918-19-es történetét.

Kelemen az uradalom és az állam forradalmak alatti „anarchiáját” állítja párhuzamba. A vadorzás elszaporodását emeli ki, Kerepesen a földeket „kiparcellázták és elosztották, a birtokokat eladták, a magtárakban lévő gabonát kimérték..., minden tönkrement, az állatok leromlottak, a földek vetetlenek maradtak, a gépeket, szerszámokat ellopták.”¹⁰ Amihez még hozzáteszi, hogy a '19. március elején Kerepesre küldött földművelésügyi államtitkárt, a szövetkezeti mozgalmat propagáló Csizmadia Sándort a „részben fegyveres tömeg majdnem kiverte a faluból.” (A birtok központi vezetését viszont, mely „mindent megtett a kerület megmentéséért” a felelősség alól felmenti.)

Kelemen értékelése szerint a Tanácsköztársaság kikiáltása után váltak az „állapotok a legzüllöttebbé.” Még pedig a gödöllői központban, ahol a „cselédséget a zsidók a gazdatisztek ellen lázították, és ahol a gödöllői munkástanács egyik tagja, a helyi villanygyár pénztárosa,

⁷ MOL K 184. 2318. cs. 5. tétel. 119555/1921.

⁸ Uo.

⁹ Róla a későbbiekben részletesen szólunk.

¹⁰ Feltűnő a többes szám harmadik személyű állítmány használata, azaz a konkrét szereplőkről semmit sem tudunk meg.

beülvén az igazgatóság irodájába, a koronaadalom igazgatóját kívánta ellenőrizni.”¹¹ (Az 1919. április 3-ai rendelettel a proletárállam tulajdonába vett birtokot a cselédek művelték tovább, és a gazdatisztekől álló birtokkezelő tanács irányította.)

Az események további mozzanatait még egy nézőpontból ismerhetjük meg. 1919. július 25-én a Földművelésügyi Népbiztossághoz a kerepesi kerület egyik gazdasági alkalmazottjának névtelen feljelentése érkezett. A nehezen olvasható, ceruzával írt és központoszatlan szöveg a helyi direktórium vezetőire (Fellinger, Dittler, Helembai), valamint a kerület élén álló gazdatisztre (Héjjas Pál) panaszkodik: Fellinger és Dittler ki akarja szántatni a nekik juttatott földet, „mert már megette a gyom; vásár- és ünnepnap is lófogat áll rendelkezésükre”; azoknak adtak „egy jó uradalmi tehenet”, akinek volt sajátja. „Héjjas nem engedte felgereblyézni a táblát, ezért hét szekér széna vészett oda, és a neki adott [eredetileg mintagazdaságnak szánt – Cs.T.] birtokot a velök tartó népeknek” adta át harmadába. Helembai „25 liter lopott bort adott el a kocsmárosnak..., és a politikai biztosnak is juttattak egy pár anyakocát.”¹²

Az uradalomhoz kötődő egykori narratívák a hagyományos fogalmi és értelmezési sémák bizonytalanságát jelzik. Nem csupán a vidék megújuló: 1918 novemberi és ’19 eleji „forradalmaira” utalunk, hanem a földreform késlekedése, valamint a „kollektív földfoglalások” közötti teleológikus összefüggés feltételezésére, ami az 1950-es, ’60-as években a szövetkezeti termelés igazolásának eszközévé vált.¹³

Ez nem azt jelenti, hogy a pártok és az érdekképviselők földosztásra vonatkozó politikai és a megvalósítás konkrétumait nélkülöző diskurzusai nem jutottak az uradalom és a falusi közösségek információs rendszerébe (a fővároshoz legközelebbi kerepesi kerület és a gödöllői központ az egyéni és a kollektív akciók fő helyszíné), miként a Károlyi- és a Berinkey-kormány, majd a Tanácsköztársaság a propaganda minden eszközét felhasználta az állami birtokok, így a koronaadalom gazdasági egységének megőrzésére.¹⁴ Mégis 1918-19-ben a központi politikai akaratok, lokális értelmezésük, valamint a helyi cselekvések dichotómiája, illetve öntörvényűsége figyelhető meg.

¹¹ MOL K 184. 2318. cs. 5. tétel. 55383/1921.

¹² MOL K 184. 2318. cs. 5. tétel. 119555/1921.

¹³ „A gödöllői és a kerepesi tízezer kataszteri holdas uradalom felosztását a türelmetlen nép már február 19-én megkezdte, tehát az ünnepélyes kápolnai napot be sem várva, a gazdaság egy részén termelőszövetkezet alakult” – fogalmazta meg a Kommunisták Pártja 1918-19-es ideológiáját adaptáló marxista történetírás. Hajdu T. 1968. 325.

¹⁴ Csizmadia Sándor államtitkár nem csak Kerepesen volt 1919 márciusában, hanem a gödöllői földosztó bizottság február 20-ai, nagy publicitást kapó ülésén is részt vett. Ezen Móricz Zsigmond is jelen volt, aki *Egy korona-gazdaság és ezer koldustársaság* c. publicisztikájában ugyancsak az uradalom egysége mellett foglalt állást. Az Est 1919. február 26. (Móricz Zs. 1953. 127-129.)

Weber Ede 1918. decemberi tervezetében felbukkan ugyan a polgári radikálisok elképzelésének néhány eleme (pl. örökbérletek létesítése), de nem a parasztság földhöz juttatása, hanem az állam érdekeinek megfelelő birtokos középosztály megteremtése motiválja. A FÉKOSZ kerepesi csoportja a felosztandó terület telekkönyvi átadását fogalmazta meg a jövőendő kisgazdák számára, amit egalitárius elvekkel kapcsolt össze (az egyenlő nagyságú parcellák helyét sorshúzással döntötték volna el), valamint programjában az egyéni akaratokkal szemben, a közösségi földhasználat és értékrend erősítése is megjelenik (közös legelő, gyümölcsös, szérús kert fenntartása, az új kisgazdák egymás közötti eladásainak szorgalmazása). Ha azonban az uradalomban zajló „mozgalmat” vizsgáljuk: a gabona és az állatállomány egy részének szétosztása, a részesföldek igénybevételel munkaalalom biztosítása, azt semmi esetre sem kollektív földfoglalásnak vagy földosztásnak (ami bürokratikus szervezettséget igényelt volna), hanem az uradalom ellenőrző, fegyelmező és szociális-ellátó (a kenyeret biztosító) mechanizmusainak zavaraira reagáló, ösztönös gazdasági érdekérvényesítésnek tekinthetjük.¹⁵

Az események „alulról” történő megítélését, illetve az egyéni igazságérzet sérülését a névtelen feljelentő levél fejezi ki, amely írójának a gazdálkodáshoz fűződő mentalitását is magába rejt. A több éve az uradalomban dolgozó cseléd ugyanis azt panaszolja, hogy a direktórium vezetőinek juttatott földet „megette a gyom”, vagy különösen felháborítja (többször leírja), hogy nem engedték számára felgereblyézni a szénát, ezért „a takarmány a táblán gyűjtetlenül pusztult el.” A szöveg ezen kívül a lokális közösség elfojtott egyéni és csoportkonfliktusait jelzi (feltehetően ez is akadályozta volna a földosztás kollektív végrehajtását), valamint azt, hogy az új hatalom helyi képviselői (a direktórium tagjai), miután státuszukat tulajdonszerzésre használták, villámgyorsan láttak hozzá a patrónus-kliens típusú patriarchális kapcsolatok kiépítéséhez, és adaptálták a közösségi presztízs reprezentálásának egyéb elemeit (pl. a lófogatok személyes célú használata).

I.2. A jogfolytonosság helyreállítása és az igazoló eljárások

1919 augusztusáig a központi és a lokális akaratok inkoherenciája, ezt követően viszont a két szint összekapcsolódása figyelhető meg. Közvetlenül a Tanácsköztársaság bukása után (au-

¹⁵ Az 1918-19. évi falusi események: az üzletek készleteinek, valamint a nagybirtokok gabonaraktárainak szétosztása, a közélélmzésre szánt liszt elhordása és a helyi hatalom képviselőivel szembeni fellépések a kollektív erőszak Charles Tilly-féle reaktív típusába sorolhatóak. Gyáni G. 2002a. 178-179.

gusztus 2-án) Dittler Ferenc és Héjjas Pál az uradalom igazgatóságától a kerepesi kerület visszacsatolását kérelmezte, majd „a koronauradalom volt kisgazdáinak megbízottjai” (10 fő) a földművelésügyi miniszternek írt (gondosan gépelt) levélben „igaz szívvel” jelentik ki, hogy „a kommunizmusnak hívei nem voltunk soha, annak eszméit, mint földműves munkások magunkévá sohasem tehetjük”, és kéri a „változott viszonyok folytán az uradalom és a közöttük fennálló kapcsolat” rendezését.¹⁶

Az aláírók 1918-19-es szerepét, valamint a „megbízás” körülményeit sem ismerjük, ám mind Dittler és Héjjas, mind a koronauradalom kisgazdáinak ünnepélyes felajánkozását az uradalom megtestesítette hatalom által követelt és szabályozott (vezeklő) rítusként értelmezzük, mely a jogfolytonosságot kívánta a közösség számára kifejezni.

Ezt erősítette az „elszámolás” gyakorlata. Az utólagos megegyezés szerint a kerepesi kisgazdáknak ki kell fizetniük a maguk között kiosztott rozs és árpa árát, a gabona csépléséért viszont megkapták azt a cséplőrészt (17 %), amit a birtok más gazdasági kerületeiben szerződések szabályoztak. Az egyéni használatba vett tengeri- és burgonyaföldek után a részeltetés hagyományát követték, sőt az uradalom igazgatósága elfogadta, hogy az osztás ne „a régi szokásnak megfelelően feles”, hanem harmados legyen (két részt juttatva az alkalmazottaknak), valamint a takarmány kaszálásáért és behordásáért napszámot fizetett. Az 1919. tavaszi mozgalmak résztvevőit tehát „az uradalom felfogadott munkásainak”, akcióikat pedig a szerződéses jogviszony szerint rendezhető gazdasági érdekvédelemnek minősítette.

Nem maradt el viszont a koronauradalmi tisztviselők 1918-19-ben „tanúsított magatartásának” vizsgálata és az érintettek felelősségre vonása, amit 1919. október 1-jén a földművelésügyi miniszter rendelt el. Az igazoló bizottságba egy minisztériumi alkalmazottat és gödöllői gazdatiszteket delegáltak (Neogrády Árpád és Szilágyi Elemér jószágfelügyelőket, továbbá Pruzsinszky József és Bódiz Zoltán gazdasági intézőket), akik miután saját magatartásukat „kifogástalannak és szabályszerűnek” minősítették, négy személy ellen indítottak eljárást. A továbbiakban ezt mutatjuk be röviden.

A kerepesi iskola tanítóját, Mogyorós Istvánt azzal vádolták, hogy a Tanácsköztársaság idején a tanítók számára engedélyezett ezer korona előleget, valamint a megkívánt többletmunkáért (a földkérdés rendezésében, a termelés biztosításában és a propagandában való részvételért) járó havi 250 koronát Gombos Gyula jószágigazgatótól, bár közvetett módon, erőszakosan követelte. (A tanító nővére egy vöröskatona kíséretében jelent meg az uradalom pénztáránál, és azzal fenyegetőzött, ha a „kifizetés nem történik meg, a direktórium egyik

¹⁶ MOL K 184. 2318. cs. 5. tétel. 119555/1921.

tagja az igazgatót fel fogja pofozni.”) A bizottság ezért Mogyoróst „szóbeli dorgálásban” részesítette, „agitációjának” büntetésétől viszont eltekintett, mivel „nem bírt annyi műveltséggel, hogy meg tudta volna ítélni” annak következményeit.¹⁷

A bizottság ezután Forster István gazdasági intézőt vizsgálta, aki 1919 nyarán apja szocializált birtokát irányította. S bár az alól a vádpont alól felmentették, hogy ezt termelési biztossként tette, és elfogadták, hogy családja tulajdonát védte, Forster mégis „fegyelmi vétséget” követett el, mivel „közvetlen főnöke rendelkezéseit semmibe vette, és önhatalmú távozását még csak be sem jelentette.” Ezért előléptetését egy évre felfüggesztették, a további eljárást azonban a minisztériumban alakított feljebbviteli fegyelmi testület megszüntette.¹⁸

Egyedinek minősíthetjük a gödöllői kasznárságban szolgálatot teljesítő Nuridsán Lajos gazdasági intéző ügyét, aki ellen a vád: hivatali főnöke, az uradalom jószágigazgatójának lakásából foglaltatott három szobát. (Nuridsán azzal védekezett, hogy felesége egy másik lakásra adott be igénylést.)

Az intéző mindenesetre az igazgató lakásába költözött (a három szobán kívül egy konyhát kapott – Gombos elmondása szerint Nuridsánnak azonban volt egy nős csendőr albérlője, sőt egy állandó vendége, a sógora is), ám a konfliktusok ezután kezdődtek. Nuridsánné a tüzelő raktározására a pincét akarta igénybe venni, amihez Gombos nem járult hozzá, ezért az asszony a lakáshivatalnál tett panaszt, amely a fészker átadását rendelte el.

Nuridsán e vádponttal szemben azzal védekezett, hogy a felesége már a beköltözés előtt válópert indított ellene, és „részben a tudtán kívül, de mindig az akarata ellenére járt el.” A jószágigazgató viszont azt kifogásolta, hogy tisztviselője nem védte meg az asszony „a komün kivételes rendelkezéseit felhasználó zaklatásaival” szemben.

A Tanácsköztársaság bukása után az ügy azzal zárult, hogy Gombos Nuridsánt a lakás azonnali elhagyására utasította, akit szeptemberben „saját kérésére” a kisbéri méneshirtokra helyeztek át. Az igazoló bizottság az alkalmazottat írásbeli megrovásban részesítette, a minisztérium fegyelmi testülete azonban az ítéletet hatályon kívül helyezte.¹⁹

Utolsóként Héjjas Pál jószágigazgató igazoló eljárása következett, aki 50 évesen (1916-ban) került a fogarasi méneshirtokról Kerepesre, és a Károlyi-kormány nevezte ki a kerület élére. A vád az előbbieknél súlyosabb: a birtok felosztásában való részvétel, az anyag-, termény- és leltárszámadások, egyéb jelentések betérjesztésének elmulasztása, valamint előzetes engedély nélküli búza-, rozs-, burgonya-, illetve állatértékesítés.

¹⁷ MOL K 184. 2499. cs. 5. tétel. 18058/1923.

¹⁸ Uo.

¹⁹ Uo.

Héjjas védekezéséből az eseménysort újabb nézőpontból ismerjük meg. Eszerint Weber Ede a háború utolsó szakaszában „kezdett foglalkozni a birtoktest felosztásával”, majd a kormány földreform-tervezetei nyomán a „földosztási hangulatot a településen Dittler, Helembai és Fellingner tartották fenn.” A kömmün alatt „mint intézőféle és kiskazda” folytatta munkáját (a Weber tervezetében neki juttatandó 150 holdat 36 holdra csökkentették), és miután a népbiztosság májusi döntése a kerületet a gödöllői központtól elszakította, fogadta el annak önállóságát, egyébként „Dittler meg is tiltotta az összeköttetés fenntartását.” Az ügyben cselédeket és egy majoros gazdát hallgattak meg, aki nem csak Héjjasra („a legjobb földekből részesült”), hanem a direktórium tagjaira (szintén kaptak földet) tett terhelő vallomást.

Az igazoló bizottság a jószágigazgatót 1920 januárjában, mivel „hivatali kötelességeit elhanyagolta, feljebbvalója rendelkezéseinek nem engedelmeskedett, és önérdékből nem törekedett az állam károsodásának megakadályozására”, áthelyezésre és „alárendelt szolgálati beosztásra” ítélte. Enyhítő körülményként Héjjas „gyenge elhatározó képességét és ellenálló erejének az akkori helyzetben bekövetkezett csökkenését” vették figyelembe.²⁰

Az eljárás ezzel a döntéssel nem ért véget, melynek további menetét is érdemes nyomon követnünk. A mezőhegyesi ménésbirtokra áthelyezett tisztviselő 1920 áprilisában a földművelésügyi minisztériumtól ügyének újrafelvételét kérte, ám ezt május 11-én visszavonta. Ezt követően a minisztérium nyugdíjazása mellett döntött, amivel szemben Héjjas ismét az 1918-19-es események újratárgyalását kezdeményezte. Ezt a kormány az egykori „hazafiatlan és társadalomellenes viselkedésére” hivatkozva elutasította²¹, mire a jószágigazgató 1921 júliusában a kormányzóhoz fordult. Levelében az állami birtokokon eltöltött 32 évnyi „becsületes szolgálatára” hivatkozik, valamint arra, hogy az általa irányított gazdaság ugyan a kiskazdák kezelésébe került, de „károsodást nem szenvedett, rablás, garázdálkodás nem fordult elő.” A számára felajánlott birtokot pedig azért fogadta el, hogy az „szakavatott kézben maradjon, és a termés az állam javára megőriztessék.” Ennek alapján kérte a nyugdíjazás alóli mentesítést, amit azonban a kormányzó visszautasított.

Ezt követően Héjjas ismét a minisztériumhoz fordult, és ezúttal maga kérte a nyugdíjaztatását, a következő indokkal: „Azt hiszem a mostani lelkiállapottal és fizikai készségemmel nem tudnám az ügyet tovább olyan erővel szolgálni, amely ambíciómnak megfelel, és

²⁰ Uo.

²¹ Ez a minősítés szerepelt az 1920: XI. tc.-ben, amely felhatalmazta a minisztériumokat az állami tisztviselők és az egyéb alkalmazottak elbocsátására vagy nyugdíjazására.

amely lelkiismeretemet megnyugtanni képes lenne.” A jószágigazgatót végül 1921. július 31-én bocsátották el a „szolgálati kötelékből”, aki egy év múltán, 1922 novemberében meghalt.²²

Miféle következtetéseket tehetünk e négy eljárás alapján. Elsőként azt, hogy az igazoló bizottság nem a tisztviselők igazolására vagy a háború alatti magatartásuk vizsgálatára, hanem felelősségük megállapítására és megbüntetésükre jött létre. A birtok igazgatója jelölte ki az eljárás alá vont alkalmazottakat, a bizottságban, egy kivételével, gazdatisztek voltak, és a tárgyalás menete (a vádak ismertetése, a tanúk és a védekezés meghallgatása) ugyancsak az uradalom egykori bíraskodásának gyakorlatára emlékeztet.

Az igazolások nem a politikai felelősség megállapítását célozták, hanem a hivatali fegyelem, valamint a személyes és az intézményes presztízs megsértését szankcionálták. Amit a „vétséget” elkövetők a legteljesebb mértékben elfogadtak, sőt feltűnő, hogy a tanító a nővérét, Nuridsán a feleségét hibáztatta, azaz a családjukkal szemben próbáltak a maguk számára mentséget találni. (A harmadik tisztviselőt, az apja birtokára távozó Forstert a családja érdeket az uradalom elé helyező magatartásáért büntették meg.) Ami a koronauradalomnak a gazdatisztek magánéletére is kiterjedő fegyelmező funkcióját példázza.

Külön kell szemügyre vennünk a Héjjas Pállal szembeni eljárást, ami a hatalom személyiségre gyakorolt hatásáról, az egyéni sorsokban vagy élettörténet-töredékekben rekonstruálható politikai fordulatokról is elárulhat valamit. Az ő ügye nem maradhatott az uradalom belső kontextusában, mivel a birtokrész „felosztása” országos nyilvánosságot kapott, és az abban való (aktív vagy passzív) részvétel, ráadásul vezető gazdatisztként, az állami tulajdon és annak integritása elleni fellépésnek minősült. Ily módon a jószágigazgató tette az 1920-as évek elejének hatalmi diskurzusában, miként említettük, „hazafiatlan és társadalomellenes” magatartássá változott.

S ez a hivatási (az uradalom igazoló bizottsága részéről), majd politikai stigmatizáció milyen következményekkel járt az 1918-ig kiszámítható és példás szakmai előmenetelű Héjjas személyiségére? Levelei, döntéseinek sorozata büntudatát és egyben kétségbeesett önigazolási kísérleteit jelzik, amit egész élettörténetével: a több mint harminc éves állami (uradalmi) szolgálattal próbált legalizálni. (Szó nincs arról, hogy az igazságszolgáltatáshoz próbálna fordulni.) S ami a hatalomnak alárendelődő, az autonómiáját teljesen elvesztő személyiségről tanúskodik.

²² MOL K 184. 2496. cs. 5. tétel. 15657/1923.

I.3. A legitimáció újjászervezése

A Berinkey-kormány és a Tanácsköztársaság bukása, az újabb földreform-tervezetekhez kapcsolódó politikai viták, majd a Nagyatádi-féle törvény végrehajtása az állami birtokok, köztük a gödöllői uradalom sorsára irányította a figyelmet, és legitimitásuk újrafogalmazását tette szükségessé. Ebben a fejezetben ezt követjük nyomon.

Az 1920-ban elfogadott földtörvény az állami javak elidegeníthetlenségét mondta ki, ám ez nem zárta le a róluk folytatott diskurzusokat. Mezőhegyes, Kisbér, Bábolna és Gödöllő az 1921/22-es költségvetés tárgyalásakor kapott országos publicitást, amikor a jövedelmezőséget számon kérő Hegedűs Loránd pénzügyminiszter értékesítésük (eladásuk vagy bérbeadásuk) alternatíváját vetette fel. Erre Kelemen Imre, a már megismert, Gödöllőről a földművelésügyi minisztériumba került tisztviselő a Köztelek hasábjain reagált. Szerinte „vannak olyan állami intézmények, melyeket nem szabad a nyereszkesedésre alapított részvénytársaságokkal egy vonalba állítani, mert ezeknek a befektetett tőke jövedelmezőségénél sokkal magasabb rendelkezésük van. Magyarország mezőgazdasági állam és az állami mezőgazdasági birtokoknak éppen az a legfőbb rendeltetése, hogy a magyar államot a mezőgazdaság haladásának útján előrevigyük, és a mezőgazdasági szociálpolitikában is például szolgáljanak minden kis és nagy mezőgazdasági és más üzem számára.”²³

Ez az érvelés az agrárius törekvések szellemi-retorikai fegyvertárát, valamint az állami birtokok politikai instrumentalizációját jelzi. Ezek ugyanis már nem csupán a dualizmus kori imázs fenntartói (amelyben a „mintagazdaságok” kulturális funkciói és a jövedelmezőség összhangban volt), hanem az ország gazdasági hagyományainak, sőt a nemzeti érdekek megtestesítői, ezáltal erkölcsi fölényük (amit a szövegben a többször ismételt *rendeltetés* kifejezés erősít) vitathatatlan a felosztásukon vagy megszerzésükön munkáló „egyes bankok és titkos kezek útján mind erősebben érvényesülő” magánérdekekkel szemben.²⁴

Kelemen cikkére Vértessy Ferenc válaszolt, aki a pénzügyminiszter piaci álláspontját képviselte. Szerinte a világháború után „pénzügyileg elsorvadt” ország nem engedheti meg magának, hogy mezőgazdasági üzemekre ráfizessen, vagy az ezekben rejlő „államvagyon utáni kamatokról lemondjon.” Mintául pedig – folytatódik az érvelés – a magánbirtokosok számára olyan uradalmak nem állíthatóak, melyek számadásaikat jövedelem nélkül zárják.²⁵

²³ Köztelek 1921. 27. sz. 608-609, Erdész Á. 1986. 33-34.

²⁴ Köztelek 1921. 27. sz. 608-609.

²⁵ Köztelek 1921. 30. sz. 675, Erdész Á. 1986. 33.

E polémia része volt a háború után átalakuló gazdasági és politikai elitcsoportok szellemi pozícióharcának és útkeresésének, melynek feloldását a földművelésügyi, valamint a pénzügyminiszter 1924-es megállapodása kísérelte meg, a ménesbirtokok és a koronauradalom „üzemesítését” irányozva elő. Ennek révén ugyanis lehetővé válik „a szabad gazdálkodás, ezáltal az állami birtokok kihasználhatják mindama előnyöket, amelyek bármely magángazdaság megfelelő és a kor követelményeihez alkalmazkodó jövedelmezőségét biztosítja.”²⁶

Ezzel egyidejűleg a Bethlen-kormány elrendelte, hogy az egy gazdasági egységet alkotó állami *üzemek* valamennyi kiadásukat, az alkalmazottak, a nyugdíjasok, és ezek özvegyeinek és árváinak illetményét is ide értve, saját bevételeikből fedezik, valamint kataszteri holdanként 50 kilogramm búzának megfelelő összeget, és nyereségük 1/3-át az állampénztárba fizetik be (2/3 részét fordíthatják „belterjességük növelésére”).

Az üzemesítés tehát az előírt jövedelmezőséggel, a többtermelés (mehrproduktion) eszményével vagy az önálló kereskedelmi szervezet kiépítésének lehetőségével a piaci elvek diszkurzív megjelenését jelzik, ami az állami birtokokat a magángazdasági térben kívánta elhelyezni, és megerősíteni az ismételten felvetődő eladás vagy bérbeadás alternatívájával szemben.²⁷ Ám ez nem kérdőjelezhetette meg a dualizmus kori legitimációjuk: a „kulturális és közérdek” szolgálatának továbbélését sem (kísérletügy, mezőgazdasági szakoktatás, a gazdák tenyészállatokkal, kedvezményes árú vagy természeti károk esetén ingyenes vetőmaggal ellátása).²⁸

A különleges státusú: a dualizmus korában a királyi udvar nyári rezidenciáját ellátó és reprezentáló gödöllői koronauradalom azonban nem maradt az agrárgazdasági és a napi politikai diskurzusok kontextusában. Dány község lakói az 1920-as évek elején több ízben a szentkirályi major parcellázását vagy 250 kataszteri hold hosszú lejáratú haszonbérbe adását kérték, amit az Országos Földbirtokrendező Bíróság is támogatott.²⁹ Az uradalom jogi képviselője, a kincstári jogügyi igazgatóság azonban a kérelmet elutasította, mivel az OFB figyelmen kívül hagyja a

„jogásznak és nem jogásznak szinte a vérébe átment azon sarkalatos élő jogszabályt, miszerint, Szent István királyunk szavaival élve, »minden, a királyi méltósághoz tartozó javak változatlanul tartoznak maradni«... Ahhoz, hogy bármely törvény a királyi méltósághoz tartozó javakról rendelkezessék, előbb az szükséges, hogy a törvény

²⁶ MOL K 184. 2638. cs. 5. tétel. 30060/1924, Köztelek 1924. 6. sz. 73-74, Erdész Á. 1986. 35.

²⁷ Köztelek 1924. 6. sz. 73-74.

²⁸ MOL K 184. 2787. cs. 5. tétel. 115301/1925.

²⁹ Az OFB a Nagyatádi-féle földreform végrehajtására alakult, döntései a közigazgatásra és a polgári bíróságokra egyaránt kötelezőek voltak.

megszüntesse az évezredes alkotmányos királyságunkat, és az egész kormányformánkat új alapokra helyezze. A koronauradalmat védő naturális jogszabályaink szoros vérségi kapcsolatban vannak a magyar Szent Korona eszményével, amely nem szűnt meg a jelen ideiglenes közjogi helyzettel, sőt ellenkezőleg: a szintén speciálisan magyar kormányzói méltóság betöltése által, a magyar királyság valósága még erősebb a lelkekben ma, mint valaha. Ha pedig ez igaz, akkor a koronauradalmi javak változatlanul tartoznak maradni.”³⁰

Ez az érvelés a szimbolikus nyelvhasználatot meghatározó (a *Szent Korona tulajdonában lévő földek*), 1867-ben rögzített birtokjogi viszonyt foglalta rendszerbe, amely az érintett ingatlanokat nem állami, hanem elidegeníthetetlen koronauradalmi birtoknak minősítette (a telekkönyvi tulajdonos ennek megfelelően nem az állam, hanem a Magyar Királyi Szent Korona). Ily módon egysége és sérthetetlensége a Korona (a Szent István-i állam) egységét és közjogi integritását szimbolizálta. A felosztására, megcsonkítására vagy bérbevételére irányuló egyéni, illetve politikai szándékokkal szemben pedig a törvényeknél magasabb rangú jogforrás: az ezer éves alkotmány erkölcsi ereje védelmezte. Ami egyúttal a nagybirtokhoz kötődő jogokat és kiváltságokat, a hatalomgyakorlás különböző formáit kívánta fenntartani.³¹

Az uradalomnak a kiépülő új államfői hatalom reprezentálásában is meghatározó szerep jutott. Horthy és családja 1920-tól a nyári hónapokat rendszeresen Gödöllőn töltötte, az uradalom területe királyi vadászterület volt (ahol évről évre rangos hazai és külföldi vendégeket fogadtak), melynek fenntartása „hazafias és erkölcsi” kötelességnek minősült, és ami a gazdaság érdekeit maga alá rendelte.³² Ugyanakkor a kormányzó és a kísérete alkotta „udvar” presztízséhez tartozott a rendezett gazdálkodást folytató, szociális, kulturális, valamint kegyúri feladatait példásan ellátó nagybirtok, ami irányítói számára, miként majd látni fogjuk, nemegyszer feloldhatatlan konfliktust okozott.

³⁰ MOL K 184. 2639. cs. 5. tétel. 32709/1924.

³¹ A Korona, mint egyedüli földtulajdonos 19. századi közjogi megerősítését Szabó Béla végezte el. Szabó B. 1848, Kardos J. 1987. 23-24.

³² MOL K 184. 2254. cs. 5. tétel. 119550/1921.

II. Kegyúri konfliktusok

A jogi értelemben vett rendiség megszűnése, az élénkülő ingatlanforgalom és a volt földesúri birtokok tulajdonosainak változása, valamint a katolikus egyház autonómia törekvései a dualizmus évtizedeiben és a két világháború között is tovább élő kegyúri intézményre, a jogok gyakorlására és a kötelezettségek teljesítésére irányította mind az egyházi és a világi hatalom, mind a birtokosok figyelmét. Az 1918-ban hatályba lépő Codex Juris Canonici újabb kegyuraságok létesítését már tiltotta, és bár a patrónus „lelki kedvezményét” biztosította, az egyházi hivatalok betöltésének szabadságát sértő bemutatási jogukat (ius praesentandi) korlátozni kívánta. Ez azonban a kegyúri támogatás elvesztésével járt (volna) együtt, ezért a magyar püspöki kar Szentszéknak írt 1920-as évek eleji jelentésében a kegyuraság világháború utáni fenntartását, sőt újabbak alapítását tartotta szükségesnek: „száz évet meghaladó magyar szokásjog és nagy anyagi érdek szól” mellette.³³

A kincstári birtokokhoz tartozó plébániák betöltéséről az egyház érdekeit messzemenően érvényesítő királyi rendelet határozott 1871-ben, amelynek hatálya a Horthy-korszakban is érvényben maradt: a kegyuraságot a kincstár, illetve a földművelésügyi minisztérium gyakorolja, ám azt a plébánost kellett bemutatnia, akit az egyházi hatóság erre kijelöl.³⁴

Hogyan érvényesült ez az egyházi és világi hatalmat egyesítő és a főkegyúri jogokat is gyakorló Szent Korona szimbolikus kegyurasága alá tartozó uradalomban? A múltból örökölt kegyúri jogok: a prezentáláson kívül az ún. hasznos és tiszteleti jogok, illetve az immár alulról szerveződő katolikus autonómia ütközése milyen módon fejeződött ki az egyes majorokban és plébániákon, vagy a konfliktusoknak helyi kontextusban másfajta tartalma és jelentése lehetett? S mivel a kegyuraság az uradalmi múlt történeti-kulturális hagyományaként élt tovább a két világháború között, a konfliktusokban résztvevők cselekvései vajon e múlthoz fűződő kapcsolatokról is elárulnak valamit? Az alábbiakban erre keresünk választ.

II.1. Kegyúri köteleességek és jogok

³³ Bővebben Csizmadia A. 1966. 354-382.

³⁴ 1871: 34036. sz. királyi rendelet.

Az 1920-as és '30-as években a leggyakoribb vitákat az uradalom kötelezettségei, köztük a váci egyházmegyéhez tartozó 6 kegyúri plébánia (a gödöllői, bagi, galgamácsai, kerepesi, isaszegi és dányi) templomának, valamint fő- és melléképületeinek fenntartása váltotta ki. A lelkészek minden esetben az 1800-as évek első felében rögzített canonica visitatiokra, valamint a fennálló gyakorlatra hivatkoztak. A kerepesi plébános 1925-ben azzal érvel, hogy a patrónus a múltban valamennyi épület javítását elvégezte, ami „rég szokás, a néptől is sokszor hallottam”, míg Bagon a nagyobb javításokat „emberemlékezet óta az uraság eszközli, a kisebbeket pedig ősrégi szokás szerint, nemkülönben a királyi döntésekből folyó kötelezettségéből adódóan, készen és szívesen a község teljesíti.”³⁵

A földművelésügyi miniszter más álláspontot képviselt. A kegyúri épületek fenntartására vonatkozó „homályt” a canonica visitatiók eloszlatni nem képesek, ezért annak tisztázását kezdeményezte az egyházi hatóságokkal. 1924-ben Czitó Győző jószágigazgató tárgyalta Podhorányi József főesperessel, majd Hanauer Árpád váci püspöknél tartottak értekezletet, amelyen a minisztérium részéről Schandl Károly államtitkár, továbbá a korona-uradalom igazgatója, a javadalmas lelkészek és a községek előljárói vettek részt. A megállapodás mindeleltől azt rögzítette, hogy az uradalom és a plébániák között nem új jogviszony létesítése vagy a meglévő módosítása szükséges, hanem a fennálló „helyes megvilágítása” és az ennek megfelelő kegyúri kötelezettségek rögzítése. Eszerint a templomok és a plébániai főépületek fenntartásáról a kegyúr gondoskodik, csakúgy mint a lelkészlakásokról – a „kisebb helyreállítások” kivételével, ami az országos gyakorlat alapján a javadalmas lelkész kötelessége. A lakások melléképületeinek (istálló, kocsiszín, szénapajta, valamint a kerítés) javítása szintén nem a kegyúr, hanem a plébános, illetőleg az egyházközség híveinek a feladata, azon eseteket leszámítva, amikor a kegyurat erre a canonica visitatio vagy a „helyi állandó gyakorlat által alkotott jogszokás” kötelezi. (Ilyen pl. a gödöllői plébánia, ahol a templom és az oltár világításának költsége is a birtokot terheli.) A tanácskozás jegyzőkönyve a patrónus jogai között csupán a templompénztár ellenőrzését említi, végül kiemeli, hogy a plébániák nem kincstári, hanem magán kegyuraságiak, mivel azokat Grassalkovich (I.) Antal alapította, és 1867-ben a kegyuraság „változatlan joghatályosságban és ugyanazon jogszokás érvénye mellett szállott át a Szent Koronára, ahogy azt a megelőző időben találta.”³⁶

Az egyezség azonban a lokális konfliktusokat nem szüntette meg. Schlager Árpád gödöllői plébános 1927 augusztusában lakószobája kifestését kérte, amit a jószágigazgató megtaga-

³⁵ A felújításokra a korona-uradalom versenytárgyalást hirdetett, amiről a minisztérium a jószágigazgatók javaslatának figyelembevételével határozott. MOL K 184. 2787. cs. 5. tétel. 12411/1925, 3028. cs. 5. tétel. 70394/1927.

³⁶ MOL K 184. 3159. cs. 5. tétel. 90158/1928, 3489. cs. 5. tétel. 46080/1930.

dott. A lelkész a földművelésügyi miniszterhez fordult, aki a munka elvégzéséhez – uradalmi költségen – ugyancsak nem járult hozzá. Alig egy hónap múlva Schlager a plébániai épület tatarozását szorgalmazta, Czító Győző viszont előbb a falra felfutó és azt átnedvesítő vadszőlő kivágását kérte. A lelkész erre nem volt hajlandó, mivel a növény „hivatali elődje alatt a lakás nagy melegtől való megvédése céljából ültetettetett.” Ez az eset is a miniszter elé került, aki a jószágigazgatónak némi ingerültséggel válaszolt: „A fal kijavítását, a vadszőlő kivágása nélkül, saját hatáskörében hajtsa végre.”³⁷

Az egyház szolgálata és a lelkészek magánérdekének összekapcsolódása, a canonica visitationban rögzített javadalmak „rugalmas” értelmezése más alkalommal is vitákhoz vezetett. A galgamácsai plébános 1928-ban az uradalom tudta nélkül vásárolt cserépkályhát, és kérte annak utólagos kifizetését. A minisztérium Hanauer püspökhöz fordult, és a jövőben a lelkésztől „méltán belátó és korrekt magatartást” várt el. Rovnyán János kerepesi plébános viszont a ménesbirtokok ügyosztályának igazgatója ellen tett panaszt, aki a kegyúr kötelességeinek tárgyalásakor a lelkészlakhoz tartozó magtár és kocsiszín lebontását javasolta, mivel „nekem csak 12 hold földem van, ezért az épületekre szükségem nincs.” A váci püspök ezúttal rugalmasan járt el: miután Rovnyán „személyes kívánságai és nehezményei akadályozták a megegyezést, beadta plébániájáról a lemondást” – írta a miniszternek.³⁸

A kegyúr jogai között a lelkészek kiválasztása köz- és egyházjogi szempontból talán a legfontosabb, és a szimbolikus hatalom reprezentációjának, valamint a közösséggel való kapcsolatának (vagy a felügyeletnek) az eszköze. A kincstári plébániák élére azonban, miként említettük, a földművelésügyi miniszter az ordinárius jelöltjét köteles bemutatni. De hogyan valósult ez meg a koronauradalomban a két világháború között?

A korszak nyomban egy „normális kivétellel” kezdődött. A váci püspök 1916-ban a kerepesi plébánia élére Semsey Zoltánt, a korábbi adminisztrátort jelölte, amit a jószágigazgató véleményezése után³⁹ a miniszter elfogadott. 1919 elején azonban a püspök Semseyt, valamint Rovnyán János dányi plébánost a „forradalmi hangulat miatt, amely mindkét községben főleg a lelkész ellen irányult”⁴⁰ kölcsönösen áthelyezte, és ehhez a kegyúr utólagos hozzájárulását kérte. Rovnyán 1927-ig maradt Kerepesen (láttuk, az uradalommal való konfliktusa miatt kellett távoznia), utódjául az egyházmegye vezetője Kardoss Béla Rákóczi-ligeti lel-

³⁷ MOL K 184. 3028. cs. 5. tétel. 70394/1927.

³⁸ MOL K 184. 3159. cs. 5. tétel. 90158/1928.

³⁹ „Hazafias magatartására nézve, amire e nemzetiség [szlovákok – Cs.T] lakta községben nagy súlyt kell helyezni, elég garancia a neve és magyar volta.”

⁴⁰ A főszolgabíró jelentése szerint Rovnyánt a „zavargó tömeg kirabolta, és lakását szétzúzva menekülésre készítette.”

készt jelölte. A prezentáció előtt a minisztérium ezúttal nem csupán a jószágigazgató, hanem a főispán bizalmas véleményét is kikérte, aki a világi hatalom szempontjait foglalta össze: Kardoss „erkölcsi és politikai tekintetben megbízható, nemzethűségének számos jelét adta. A vallástól elfordult néprétegek körében úgyszólván hittérítői munkát végez, erősen hazafias szellemben.”

1927-ben a bagi plébánia élén szintén változás történt, ami a javadalmas és az uradalom tisztikara közötti kapcsolat normáját (az elvárt viselkedési formákat) és annak megszegését illusztrálja. Fleischmann Béla „megrongált egészségére” hivatkozva mondott le, és a miniszternek írt levelében a legmélyebb háláját fejezte ki „magas patronátusának a 30 éven át éreztett jószágáért és gondosságáért.” Ám ezt feltehetően nem így gondolta. A ménesbirtokok ügyosztályának tisztviselője, Vattay Dezső (aki Gödöllőről került a minisztériumba, tehát személyes tapasztalata lehetett) ugyanis úgy reagált, hogy a plébános a koronauradalom igazgatósága ellen a múltban „olyan agresszív és a hivatalos érintkezésben megengedhetetlen modorban lépett fel, hogy a püspök úrnál történt az iránt intervenció, hogy nevezett rendre utasíttassék.” Erre tekintettel pedig, az ügyosztály az ilyenkor szokásos miniszteri elismerést sem javasolta.

Ezután következett a megüresedett plébánia betöltése. Hanauer püspök a miniszter javaslatára „kénytelen volt” pályázatot kiírni, ám annak „nem lett olyan eredménye, amely eredeti szándékomat megváltoztatná.” Ezért Gulyás Ferenc kiskunhalasi plébános áthelyezését javasolta, a kegyúr pedig a már megismert procedúrát követve, a főispánt és a jószágigazgatót kérte véleményalkotásra. Az előbbinek ezúttal nem volt észrevétele, Czító Győző viszont kelő buzgalommal reagált: „Nevezett papi működését és társadalmi érintkezését még hírből sem ismerjük, ám ha Nagyméltóságod óhajtja, az igazgatóság Kiskunhalas környékén a lehetőségekhez képest érdeklődni fog az esperes jelleme és egyénisége felől.”⁴¹

A patrónus történeti jogai közé tartozott a plébániák vagyoni állapotának és számadásainak felügyelete (cura beneficii), ami az évről évre veszteséges és kegyúri „túlterheltsége” miatt rendszeresen panaszkodó uradalom számára⁴² a bürokratikus ellenőrzés lehetőségét teremtette meg. Ezt nem csupán az említett, váci püspöknél tartott tanácskozás hagyta jóvá, hanem egy 1925-ös miniszteri rendelet is megerősítette, ám a lelkészek ismét ellenálltak. A gödöllői plébánia, valamint a máriabesnyői kapucinus zárda a templomszámadás benyújtását már ebben az évben megtagadta, a dányi a felszólításra sem reagált, és a többi is csupán késlekedve tette azt meg.

⁴¹ MOL K 184. 3028. cs. 5. tétel. 70394/1927, 3159. cs. 5. tétel. 70394/1927, 5465. cs. 5. tétel. 36638/1933.

⁴² 1925-ben pl. a kegyúri kiadások (400 millió korona) az összkiadás 6 %-át tették ki. 1937-ben Kelemen Imre szerint a kegyúri épületek kijavítása és tatarozása, ami állaguk „veszélyeztetése nélkül tovább nem halasztható”, 60-65 ezer pengőt igényel. MOL K 184. 3321. cs. 5. tétel. 50796/1926, 4750. cs. 5. tétel. 24480/1938.

A pénzügyi felügyelet, valamint a koronauralom és a plébániák jogviszonya 1929-ben, a gödöllői egyházközség megalakulásakor került ismét napirendre. Czító Győző annak eldöntésére, hogy ez nem teremt-e új, a birtok kötelességeit módosító (a terheit enyhítő) helyzetet, a minisztériumhoz és a kincstári jogügyi igazgatóságához fordult, miközben maga is a canonica visitatiók és az egykori számadások alapján próbálta a 18. századig visszanyúlóan a templom, a plébánia és az uradalom bonyolult vagyoni jogi viszonyát értelmezni. Ennek nyomán arra a következtetésre jut, hogy a plébánia, a hozzá tartozó iskolával, kántorlakkal és szegényházzal együtt, a „gödöllői uraság házi plébániája”, és mivel a templomnak vagyona és perselypénze hosszú ideig nem volt, ellátásáról a kegyúr a hívők hozzájárulása nélkül gondoskodott. A lelkész nem más, mint „hivatalnok”, aki minden járandóságát ugyancsak az uradalomtól élvezi. Ám ez az anyagi függőség az 1920-as évekre alapvetően megváltozott. A jószágigazgató beszámol a minisztériumnak, hogy a plébános egyházi adót vet ki, már a világháború előtt szokássá vált a párbér, valamint a templomi perselyezés, sőt „magánértésünk szerint” a hitközségnek nemcsak állandó jövedelme, hanem vagyona is van, amiből a Credo egyesület helyi fiókjának ingatlant vásárolt. S ehhez konkluzióként hozzáteszi, a plébánia csupán „az uradalommal (a kegyúrral) szemben ragaszkodik a canonica visitatiohoz, míg ő maga azt lépten-nyomon semmibe veszi.”⁴³

Az egyház- és közjog rejtelseiben aligha jártas jószágigazgató gondolatmenete és szándéka világosnak tűnik. Az uradalom a múltban teljes vagyontalansága miatt támogatta a plébániát, illetve gyámkodott felette, amely azonban a két világháború között már állandó bevétellel rendelkezik (ezáltal a canonica visitatiót, mint szerződést is megszegi), ami lehetőséget teremt a jogviszony újraértelmezésére és a kegyúri terhek csökkentésére. A kincstári jogügyi igazgatóság azonban másként határozott: A kegyúri jogok és kötelezettségek közjogi természetűek, ezért azt sem az egyházközség megalakulása, sem az adószedés nem befolyásolja. A patrónusnak ráadásul az egyház önkormányzatába „beleszólása nincs”, és a templomi elszámolás is mellőzendő, mivel az a plébánossal szemben „bizalmatlanság és zaklatás lenne”, továbbá a gödöllői katolikus hívek és az uradalom alkalmazottjai között „úgy társadalmi, mint hivatalos téren az eddigi viszonyt hátrányosan befolyásolná.”⁴⁴

Hasonlóan szilárd jogi és történeti érvekbe ütköztek a kegyúri terhek megváltására tett kísérletek. Az isaszegi plébános szerint a földművelésügyi miniszter 1914-ben az „integer Nagy-Magyarország” ajándékaként tett ígéretet az új templom felépítésére (bár erre a canonica visitatio nem kötelezte), aminek 1928-ban kívánt érvényt szerezni. Az ügyosztály

⁴³ MOL K 184. 3159. cs. 5. tétel. 90158/1928, 3321. cs. 5. tétel. 14057/1929.

⁴⁴ MOL K 184. 3321. cs. 5. tétel. 14057/1929.

tisztviselője, Vattay Dezső a koronauradalom „különleges helyzetére” tekintettel 150 ezer pengőt ajánlott fel⁴⁵, annak fejében, ha a patrónus a kegyuraságtól „egyszer és mindenkorra megszabadulhat.” A jogügyi igazgatóság viszont úgy érvelt, hogy a kötelezettségek a birtokkal járnak együtt, és megszüntetésük legfeljebb a váci püspök beleegyezésével lehetséges.⁴⁶

A katolikus egyház intézménytörténeti, valamint az azon túllépő: a két világháború közötti társadalmi és szociális aktivitásának vagy a nemzeteszme szakralizációjában játszott szerepének vizsgálata egyaránt nélkülözte a mikroszintű perspektívát, és nincsenek bőséges ismereteink a ralliement, az intranzigencia vagy akár az állam és az egyház hatalmi viszonyának magatartásformákban és cselekvésekben való megjelenéséről sem. Az említett esetek vajon elárulnak ebből valamit?

Először a szabályozás ellentmondásaira utalunk. A kegyúri jogot a kánonjog részének tekintő magyar katolikus egyház igyekezett a polgári törvényhozás „beavatkozását” kizárni, ugyanakkor az 1918-as pápai törvénykönyvet sem fogadta el, amely a kegyuraságot illetően a partikuláris egyházjogok megszüntetését a ralliement politikával kapcsolta össze. A koronauradalomban a *kincstári* kegyuraság jogait és kötelezettségeit szabályozó királyi rendelet volt hatályban, ezzel szemben az 1920-as évek közepén az egyházmegye és a minisztérium megállapodása a történeti folytonosság alapján Gödöllőt és a többi plébániát *magánkegyuraságnak* minősítette. Azt a miniszteri rendeletet pedig, amely a templompénztár pénzügyi felügyeletét mondta ki, és a püspök is elfogadta, a kincstári jogügyi igazgatóság a hívek és az uradalom tisztviselői közötti békés kapcsolat érdekében minősítette „mellőzendőnek.” (A kegyúri jogokat és kötelezettségeket tehát be nem tartott rendeletek, ad hoc egyezségek, valamint a szokásjog és annak dokumentumai, a canonica visitatiók „kusza halmaza” szabályozta.⁴⁷)

A plébánosok maguk is ragaszkodtak az „ösisége miatt tiszteletre méltó” és különféle javadalmakat biztosító kegyúri intézményhez, a jószágigazgatók és a gazdatisztek viszont – akik számára ez kizárólag adminisztratív terheket jelentett – újragondolását, illetve az ezzel járó kiadások megszüntetését vagy csökkentését próbálták elérni. Ám a változtatással szemben a föld birtoklásához tapadó, igaz szelektíven érvényesülő jogok és kötelezettségek, mint az uradalom imázsának történeti alkotóelemei kerekedtek felül.

A szabályozás ellentmondásai, a köteleességek eltérő értelmezése a napi interakciók szintjén gyakori viszályokban, kölcsönös bizalmatlanságban, egyéni és kontrollálatlan követelé-

⁴⁵ A lelkész csaknem 400 ezer pengőt kért, a pénzügyminiszter azonban a kisebb összeghez sem járult hozzá.

⁴⁶ MOL K 184. 3489. cs. 5. tétel. 46080/1930.

⁴⁷ Vö. Péter L. 1998. 356-357.

sekben és azok „szabotálásában”, a „kicsiny” problémák (pl. egy fal lefestésének) nehézkes és bürokratikus intézésében, a lelkészek és a gazdatisztek személyes presztízsharcában és hajthatatlanságában (az előbbieket mögött az egyház, utóbbiak mögött az uradalom tekintélye állt – és a konfliktusok megoldását a felsőbb hatóságok beavatkozásától várták), továbbá az egykori hatalmi viszonyokat szimbolizáló rítusok kiüresedésében és mögöttük egészen eltérő gyakorlatokban nyilvánult meg.

Utóbbit a kegyúr bemutatási joga szemlélteti. A lelkészek kiválasztására (alkalmasságuk eldöntésére), majd kinevezésére és ünnepélyes beiktatására a megyés püspök tartott igényt, a patrónus számára a prezentálás maradt. A minisztérium azonban formális és informális módon (a főispán, a szolgabírók, az uradalmi tisztviselők révén) kontrollálta ezt a folyamatot, és nem csupán a hitélet megújítására alkalmas, hanem a saját erkölcsi és politikai értékrendjének megfelelő lelkészek kiválasztását fogadta el. Ily módon a kegyúr – jelen esetben a személytelen politikai hatalom – joga a falusi közösség lelki életének felügyeletére a két világháború között sem szűnt meg maradéktalanul.

II.2. „A besnyői Szűz Mária örömünknek oka”

Hasonlóan éles konfliktusok jellemezték a koronauradalom és a máriabesnyői kapucinus zárda két világháború közötti kapcsolatát, amelynek meghatározása is vitákhoz vezetett. A birtok és a minisztérium szerint kegyuraságról nincs szó, mivel az alapító Grassalkovich (I.) Antal csupán a templom fenntartására vállalt kötelezettséget, és az ezen felüli, a jogutódok által nyújtott támogatások „magasabb erkölcsi szempontokat” követő kivételes kegyadománynak és nem kötelezettségnek minősülnek. A zárda számára viszont természetes volt a kegyúri jogviszony, amit az 1763-as alapítólevél szabályozott, és a Besnyőre telepített szerzeteseknek emelt templom és kápolna (amely a patrónus végső nyughelyét adta, és Mária-zarándokhelyé vált) szimbolikusan is megerősített.⁴⁸

A kötelezettségek eltérő megítélése az 1920-as évek közepén nyílt konfrontációkat váltott ki. 1925 júniusában szentelték fel a kegytemplom új harangját (a régit a háború alatt „elrekvirálták”), az ünnepségre a zárda a kökerítés helyreállítását kérte. Az uradalom ezt megtagadta, a földművelésügyi miniszter viszont a javítást haladéktalanul elrendelte, mivel a „kegyúri jótévőt a botránkoztatás ódiumának” – amit a megjelenő „egyházi és világi funkcionáriusok,

⁴⁸ P. Bartal I. 1929. 38-40. (Bartal Ince kapucinus áldozópap a máriabesnyői Historia Domusokat használta.) Bővebben Kerényi E. 2007. 310-319.

valamint a hívó közösség erkölcsi érzetében a zárdafront és a kerítés állapota” okozna – kitenni nem szabad.⁴⁹ Cserébe viszont a zárdát 3 aranykorona fizetésére kötelezte, annak szimbolikus elismerésül, hogy a helyreállítás nem a birtok kötelessége.

Az ünnepi harangszentelés nyilvánossága, valamint a koronauradalom és a minisztérium tekintélyének megóvása ezt az ellentétet elsimította, ám a konfliktusokat nem szüntette meg. 1925. május elején Schweighardt Veremund zárdafőnök memorandumot intézett a földművelésügyi miniszterhez, mivel a birtok az alapítólevélbe foglalt és 150 éves jogszokás által megerősített feladatait nem teljesíti. Nem hajlandó a zárda hasábfá-, gabona- és borjárandóságát⁵⁰ az uradalmi béresekkal, a gabonát a saját zsákjaiban behordatni, holott ezt a jogszokáson kívül az egykori zárdafőnökök, akik „kijelentéseit erre vonatkozólag hagyományként bírjuk”, továbbá a 35-40 évvel korábban alkalmazott cselédek is tanúsítják.⁵¹

A jószágigazgató ezzel szemben a saját, kevésbé „pontos” és „koherens” emlékezetére hivatkozhatott. A miniszternek írt levelében arról számol be, hogy a bordeputátumot hol az uradalom, hol a zárda fuvarozta (annak megfelelően, hogy a szerzeteseknek volt-e fogata), a fajárandóság szállítása viszont „hallomásunk szerint nem képezte a gazdasági ágazat terhét.”⁵²

A legélesebb konfliktust a kegytemplom körüli, 5 holdnyi terület birtoklása váltotta ki. A zárdafőnök memorandumában elismeri, hogy ez a koronauradalom tulajdona, ám a templom alapításától a búcsúsok, illetve a zárda haszonélvezetét képezi (*búcsúsok rétje*), fásításáról a szerzetesek gondoskodnak, a búcsújárási napok kivételével pedig „kevés állatocskáink” legelőjéül szolgál.

1925-ben azonban a jószágigazgató a fákat kivágatta, és a szerzeteseket a legeltetéstől eltiltotta.⁵³ Erre a rendház pert indított, és a gödöllői járásbíróság ’26 februárjában a vitatott területet, mivel azt a kegytemplom céljaira „emberemlékezet óta a zárda használja”, a kapucinusoknak adta vissza. Az uradalom a fellebbezést is elvesztette, de az ügy ezzel nem zárult le. A szerzetesek a területet újrafásították, sőt a dombos terepen, a birtok beleegyezése nélkül, 13 stációval és kapucinus kereszttel kálváriát építettek, amit a hercegprímás 1930-ban szentelt

⁴⁹ Az ünnepségen többek között Horthy Miklós, Mayer János földművelésügyi miniszter, Gossmann Ferenc váci segédpüspök és Csák Endre kapucinus exprovinciális vett részt. A harangyari tisztséget a kormányzó né töltötte be. (A Szent Imre évben, mivel akkor ugyancsak sok „előkelő” vendéget vártak Máriabesnyőre, a koronauradalom a zárda teljes tatarozását végezte el.) MOL K 184. 3321. cs. 5. tétel. 14054/1929, Gödöllő és Vidéke 1925. június 7.

⁵⁰ Az uradalom 1927 és ’37 között a szerzeteseknek évi átlagban 74 q rozsot, 20 q árpát, 3400 liter bort és 204 m³ hasábfát adott. Ehhez 1934-ben hitelt kellett felvennie. MOL K 184. 4350. cs. 5. tétel. 19232/1935, 4750. cs. 5. tétel. 24480/1938.

⁵¹ MOL K 184. 3028. cs. 5. tétel. 70394/1927.

⁵² Uo.

⁵³ A birtokfoglalást erőszakos esemény kísérte. A Gödöllő és Vidéke arról számol be, hogy a koronauradalom csőszre a rendház egyik emberét, mivel „nem akarta a területet elhagyni, véresre verte.” Gödöllő és Vidéke 1931. november 29.

fel. Ezt követően, '31 tavaszán az uradalom képviselője, a kincstári jogügyi igazgatóság indított pert a kálvária lebontása és az ingatlan visszaadása reményében, a járásbíróság viszont ismét a zárdának adott igazat. Végül, a minisztérium a fellebbezés visszavonására és a további pereskedés befejezésére utasította a birtokot.⁵⁴

E néhány esemény nem világítja meg a koronauradalom és a rendház szembenállásának minden részletét, ám a kegyurasághoz, mint kulturális hagyományrendszerhez fűződő attitűdjeiket szemléletesen kifejezi. Ezúttal a patrónus jogait és kötelezettségeit rögzítő *canonica visitatio*k hiányoznak, így a zárda a szerzetesi közösség 18. századi alapításáig visszanyúló, generációról generációra öröklődő emlékezeti hagyományra támaszkodott, ami a két világháború közötti gyakorlatot is legalizálja.⁵⁵ (Ezáltal az eredettörténet tevékenyen van jelen a szerzetesek mindennapjaiban.) Az uradalom és a mögötte álló politikai hatalom e lokális tradíció és emlékezetátadás felszámolására, valamint a jogviszony bürokratikus szabályozásával egy új normarend kialakítására törekedett. Számára a bor-, fa- és terményjárandóság és annak szállítása nem kegyúri kötelesség, hanem az alá- és fölérendeltséget kifejező adomány, miként az 1923-ban műemlékké nyilvánított templom- és kolostorépület fenntartása sem több, mint kötelező és a birtok presztízisének megóvásához szükséges hivatali szerepvállalás.

Nem csupán a lokális hagyomány birtokbavétele, hanem – ezzel összefüggésben – a zárda körüli tér használata is összeütközésekhez vezetett. Az emlékezet, jól tudjuk, térbeliesítésre hajlamos⁵⁶, és a zárda eredetmítosza, amelyben valós és legendás elemek természetes módon fonódtak össze, valamint a kialakuló Mária-kultusz és zarándokhely a múltat és vele együtt a kegytemplom terét szakrális tartalommal telítette. Ennek folytonos erősítését szolgálták a Szűz Anya csodás gyógyításai és egyéb jótéteményei⁵⁷, továbbá a zarándoklatok ismétlődő rítusrendje. Ebben az egészen ünnepélyes alkalmak (a zárda 100, majd 150 éves jubileumán, pünkösdkor, valamint Nagyboldogasszony és Kisasszony napján rendezett zarándoklatok), az 1903-tól minden év májusában egy-egy püspök által vezetett, szentmisével és „magas színvonalú” előadásokkal kiegészített férfizarándoklatok, továbbá a két világháború között már csaknem valamennyi nyári vasárnap tartott kötetlenebb búcsú és a vallási rítusok szigorát ugyancsak feloldó, a szabadidő eltöltését célzó kirándulások egyaránt helyet kaptak. (A diákcsoportok, miután ájtatosságukat elvégezték, a kegyhely nevezetességeit nézik meg, majd „a

⁵⁴ MOL K 184. 2787. cs. 5. tétel. 34605/1925, 3028. cs. 5. tétel. 70394/1927, 3773. cs. 5. tétel. 58123/1932, Gödöllő és Vidéke 1931. augusztus 2, november 29.

⁵⁵ A jószágigazgató ezzel szemben legfeljebb a „szóbeszédre” hagyatkozhatott. Vö. Vansina, J. 2006. 19-24.

⁵⁶ Assmann, J. 1999. 40.

⁵⁷ Ezeket rögzíti P. Bartal I. 1929. 82-85.

nap hátralevő részét a templom körüli fák árnyékában vidám játékokkal töltik.”)⁵⁸ A térhasználat tehát, miközben Máriabesnyő a világháború után az ország elsőszámú és egyre nagyobb tömeget vonzó kegyhelyévé vált⁵⁹, némiképp átalakult és differenciálódott, birtoklására azonban a zárda – a szerzetesi csoport és a tér „szimbolikus lényegközössége” alapján – továbbra is jogot formált.

A kormánynak és a koronauradalomnak más szempontjai voltak. Előbbi a kegyhelyet és a vallásgyakorlást saját hatalmi-politikai érdekei szerint ítélte meg, amit a földművelésügyi minisztérium államtitkára 1924-ben világosan megfogalmazott: A búcsújáró hely bezárására, „bármilyen történjen is, nem szabad gondolni, nemcsak vallási, hanem politikai szempontból sem. Nem lehetne a kegyeletében sértett néppel elhitetni, hogy az intézkedés nem vallásellenes céllal történt.” A birtok vezetése viszont a szerzetesek állatainak legeltetését és a mind nagyobb számú búcsúárus jelenlétét kifogásolta⁶⁰, ráadásul az 1920-as évekre a zárandokhelyen „kegyeletsértő és közegészségügyi szempontból is tarthatatlan állapotok” alakultak ki, amelyek megszüntetése (a zárandokok vízellátása, illemhelyek felállítása) az uradalom költségvetését terhelte, és újabb bürokratikus terheket jelentett. Ezért kívánta a terület felett a tulajdonosi jogát érvényesíteni, amire a zárda a kálvária és a kapucinus kereszt megépítésével, azaz a tér immár látványban is kifejeződő ismételt birtokbavételével és szakrális helyként való szimbolikus újraerősítésével válaszolt.

A minisztérium iratai arról keveset árulnak el, hogy e deperszonalizált konfliktusok a személyes interakciókban miként jelentkeztek. A záradafőnök memorandumában említi, hogy a birtok alkalmazottai részéről „többszöri ízetlenségek fordultak elő, amelyek sem az uradalom, sem a zárda előnyére nem válnak”, sőt a szembenállás, miként a rendház emberét megverő csősz példája mutatta, heves és erőszakos indulatokban törhetett ki.⁶¹

II.3. Az uradalom vagy az egyház szegényei

Vitéz Endre Lászlóné, a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége gödöllői fiókjának elnöke 1930-ban átiratot küldött a koronauradalom igazgatójának, amelyben a *szegények háza* átengedését kérte. Legutóbbi gyűlésükön ugyanis a nyomorban és ínségben élő öregek támogatá-

⁵⁸ P. Bartal I. 1929. 76-80.

⁵⁹ Pünkösdkor vagy Nagyboldogasszony ünnepén 4-5 ezren látogattak Besnyőre, az 1925-ös harangszentelésen 20 ezren vettek részt. P. Bartal I. 1929. 78.

⁶⁰ A zárda a helypénzszedési jogot a saját, az engedélyt kiadó kereskedelmi miniszter az uradalom részére kívánta biztosítani. MOL K 184. 3028. cs. 5. tétel. 70394/1927, 3321. cs. 5. tétel. 14054/1929.

⁶¹ MOL K 184. 3028. cs. 5. tétel. 70394/1927.

sáról határoztak, amit a „Grassalkovich időkből” fennálló intézmény életre hívásával, illetve az uradalom segítségével kívántak megvalósítani. Gödöllő „elaggott szegényeiről való gondoskodást – érvelt Endréné – méltóztassék feleleveníteni oly formán, ahogy azt Grassalkovich Antal herceg szándékolta.”

Czitó Győző a minisztérium érveit hangoztatta, és a kérést egyértelműen elutasította. Az 1842-ben épült szegényház a kiegyezés évében a birtokkal együtt a királyi kincstár tulajdonába került, és – ahogy már korábban is – elaggott szegődményesek elhelyezésére szolgált. Jelenleg (1930-ban) Szvoboda Dénes tanító, valamint uradalmi iparos családok lakják, a volt cselédekről pedig az igazgatóság más módon (kegydíjakkal, segélyekkel) gondoskodik, és a hozzátartozóiknál helyezi el őket.

A szegényház körüli konfliktusoknak ekkor már több évtizedes, különböző résztvevőkkel zajló története volt, amiről a minisztérium iratai tájékoztatnak. Sőt, miként látni fogjuk, a szereplők múltinterpretációi az alapítást megelőző évtizedekig nyúlnak vissza.

1870-ben, miután a kincstár az ingatlan tulajdonjogát átvette, a pénzügyminiszter úgy határozott⁶², hogy a szegénységélyezés a koronauradalom számára a továbbiakban nem kötelező. Mégis folytatódott, és központi szabályozása 1894-ben történt meg: mivel a szegényház az uradalom egykori cselédjeit látja el, felvételük, elbocsátásuk, valamint a felügyeleti és az ellenőrzési jog a jószágigazgatót illeti. Ezért – a rendelet szerint – az uradalom a szegényházat a plébániától átveszi, és a kerületi ispán „gondozásába” adja. A 12 nincstelen a segélyeket (napi 7 krajcárt) ezt követően a birtok pénztárában veheti fel, már csak azért is, hogy „teljes tudatával bírjanak, tulajdonképpen ki segélyezi és tartja fenn őket.” Gödöllő lelkésze, Odrobenyák Nepomuk János viszont az eddigi gyakorlat fenntartását kérte (fél évszázad óta ő, illetve az elődjei osztják „zsoldot”), mivel annak megváltoztatása a „plébános tekintélyét csorbítaná” – és kérése a vallás- és közoktatásügyi miniszter személyében pártfogóra talált. Az 1895 januárjában kinevezett Wlassics Gyula egy olyan kezelési szabályzat kidolgozását javasolta a kegyúrnak, amely a jószágigazgató által felvett szegények ellenőrzését és az uradalom által nyújtott segélyek kiosztását továbbra is a plébánosnak biztosítaná.

Ez a kezdeményezés nem valósult meg, a századfordulós években azonban sem az egyház által fenntartani kívánt szokásjog, sem a földművelésügyi tárca szabályozása nem érvényesült maradéktalanul. Az uradalom szerint a szegényház egy részét a volt harangozó özvegye és gyermekei használják, 1909-ben viszont „több gödöllői polgár” (névtelenül) azt panaszolta a belügyminiszternek, hogy a 4 szobából álló menedékház egyik helyiségét Szvoboda Ignác

⁶² A földművelésügyi tárca önállósulásáig a birtokot a pénzügyminisztérium felügyelte.

tanító foglalja el⁶³, és a kertet ugyancsak ő műveli. (Ráadásul a szegényház kápolnáját az építészeti intéző számára lakássá alakították át.) Ezzel a központi igazgatás újabb szereplője, a Belügyminisztérium is az ügy részesévé vált, és mint alapítványi főfelügyelet arra kérte a földművelésügyi tárcát, hogy a szegényház alapító akaratának megfelelő kezelésére utasítsa az uradalmat.

A tanító azonban az épületben maradt, amit a birtok igazgatósága a rend és a tisztaság, valamint a lakók közötti „egyetértés és béke” ellenőrzésével indokolt. A kápolnát sem állították vissza (mivel abban „istentiszteletet nem tartanak”), a segélyezés ugyanakkor tovább folytatódott: a „zsoldon” és az évi 34 m³ tüzelőn kívül, a szegényeket az uradalom orvosa látta el, és 1921 januárjától napi fél liter tejet kaptak.⁶⁴ A jószágigazgatók a világháború után mégis helyzetük tarthatatlanságáról számoltak be. A megmaradt lakók (1921-ben 7, ’22-ben már csak 4 fő) teljesen vagyontalanok és munkaképtelenek, és nem csupán az épület és a templom takarítására, hanem önmaguk ellátására is alkalmatlanok. A szegényház valójában „nyomortanyának minősíthető”, ami miatt az uradalom „hírlapi megtámadásoknak lehet kitéve.” Ezért Neogrády Árpád 1922 novemberében a szegények községi ápolását, az őt követő Czító Győző a szegényház bérbeadását javasolta.

Utóbbi és az épület csecsemővédelmi otthonná alakítását a Stefánia Szövetség 1922-ben megalakult gödöllői fiókja kezdeményezte, a szerződést ’23-ban írták alá⁶⁵, ami a katolikus egyház heves tiltakozását váltotta ki. Hanauer püspök a népjóléti miniszternek írt levelében – mondandója nyomtatékosítására – a szegényház hosszú történetét foglalja össze: „eszméje” Grassalkovich (II.) Antaltól származik, aki az 1770-ben kelt végrendeletében 12 szegény gondozását határozta el.⁶⁶ S bár a szegényház ekkor nem épült meg, az uradalom a *járandóságait* folytonosan fizette, miként azt az 1838-as canonica visitatio igazolja. A herceg fia, (III.) Antal 1841-ben halt meg, a szegényházat egy évvel később özvegye, Esterházy Leopoldina építtette, ezáltal „teljessé téve apósának végrendeletét.” Egyébként pedig sem a végrendeletben, sem az egyházlátogatási jegyzőkönyvekben nincs nyoma, hogy a szegényház az uradalom munkaképtelenné vált cselédjei számára szolgál, és ezt a „jelenlegi és az előbbi plébáno-

⁶³ A 35 méter hosszú, 10 méter széles, kő- és téglafalazatú épület 3 szobájának alapterülete 30-30, valamint 33 m², ami a jószágigazgató szerint az akkor ott lakó 10 szegény számára kedvezőbb elhelyezést tesz lehetővé, mint amiben a gyermek nélküli cselédek részesülhetnek.

⁶⁴ Schlager Árpád plébános viszont azt kifogásolja, hogy a Grassalkovich Antal végrendeletében szereplő gabona- és ruhajárandóságukat a birtok évek óta nem biztosítja.

⁶⁵ Eszerint az uradalom évi 10 korona bérleti díjat kap, a szegények gondozása vagy községi ápolásának megszervezése a Stefánia kötelessége. Czító Győző emellett azt javasolta, hogy a csecsemővédő otthonba elsősorban a cselédeket vagy azok hozzátartozóit vegyék fel.

⁶⁶ A püspök ennek szövegét is idézi: „Gödöllön 12 koldusnak évente 12 ft. és 12 kila búza adassék, és ez angária fizetessék. Minden második évben egyenlő ruházat adassék nekik.”

sok is tanúsítják.” Mindezek alapján – szögezi le Hanauer – „tény, hogy az épület 1842 óta a gödöllői plébános felügyelete alatt álló, az uradalom által fenntartott katolikus szegényház volt”, amelybe a lelkész vette fel a 12 ápoltat. A püspök végül a bérleti szerződés felbontását és az alapítók szándékának érvényesítését kérte, már csak azért is, mert „nem nézhetem szó nélkül, hogy egy katolikus intézmény ebből a jellegéből egészen kivetkőztessék.”

A kegyúr álláspontját – az 1890-es évek eleji rendeletre utalva – a jogügyi igazgatóság foglalta össze. A menedékház özvegy Grassalkovich (III.) Antalné szóbeli rendelkezésére, nem alapítványi, hanem a birtok céljait szolgáló intézményként épült (az 1771-es végrendelettel kapcsolatba nem hozható), azt az igazgatóság felügyeli. Ezért, ha a rendeltetését a „kor igényeinek megfelelően” betölteni nem tudja, a minisztérium bármikor megszüntetheti. Az 1838-as *canonica visitatio* szerint az uradalom valóban 12 koldust látott el ruházattal és „zsolddal” (ezt a lelkész osztotta ki), amiért cserében a templomot takarították, és a bejáratánál könyöradományokat gyűjthettek. A segélyezés szokása azonban az új tulajdonos (a kincstár) számára nem kötelező, azt legfeljebb kegyelemből és ideiglenesen folytatta tovább.

A váci püspök akarata ezúttal nem érvényesült, az épületet néhány évig a Stefánia használta, majd 1929-ben, miután a járási egészségháza költözött, a bérletet felmondta. A Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetsége, miként említettük, kísérletet tett a szegénygondozás újjáélesztésére, és ebben a birtok támogatására számított, a koronauradalom azonban ezt elutasította.⁶⁷

Ezek az események a szegényellátás másfél évszázados helyi történetének néhány mozzanatát jelzik. Az 1771-ben 12 koldus segélyezéséről végrendelkező Grassalkovich (II.) Antalt, miként az 1842-ben szegényházat alapító, gyermektelen, így a család kihaltával szembesülő Esterházy Leopoldinát feltehetően a lelki üdvösséget biztosító keresztényi könyörületeség, az arisztokrácia soraiba feltűnő gyorsasággal felemelkedő Grassalkovichok hírnevének megörökítése, valamint a jobbágyokért felelős, nekik védelmet és menedéket nyújtó földesúr erkölcsi kötelezettsége egyaránt motiválta. Idővel azonban – a pauperizmus hagyományos megítélésével párhuzamosan – hangsúlyossá vált a szegények felügyeletének és morális nevelésének igénye. Miközben a segélyeket rendszeresen, mintegy járadékként (angária) élvezték, és ellenőrzött módon (a templom kapujában) könyöradományokat gyűjthettek, a szegényházban, a településen és a templomban is dolgozniuk kellett, továbbá imádkozniuk az alapító és az éppen aktuális kegyúr lelki üdvéért. (Az 1870-es évektől a tanító felügyelte őket.)

⁶⁷ MOL K 184. 3489. cs. 5. tétel. 46028/1930.

A szociális kontrollal és a hatalmi versengéssel függ össze az egyház és az uradalom hosszan tartó konfliktusa. A segélyezettek kiválasztásában (a jogosultság megállapításában), a szegényházi felvételben, valamint az autoritást szimbolikusan kifejező gabona és pénzsegély osztásában a plébánosnak kezdettől szerepe volt, ami utóbb a jótékonyság, illetve a felügyelet első számú gyakorlójává avatta. A „lelkész 12 szegényt az uradalom terhére állandó segélyben részesített” – fogalmazott Hanauer püspök 1924-ben, és a szegényházat, a ’20-as évek egyházi missziójának részeként, katolikussá minősítette, amely nem az uradalom volt alkalmazottainak támogatását, hanem a „közérdeket szolgálta.”⁶⁸ A felügyeletre azonban a birtok bürokratizálódó igazgatása is jogot formált. A Grassalkovich család emlékezetéhez kötődő karitás hagyományát a koronauradalomnak folytatnia kellett⁶⁹, amit igyekezett a cselédjeire terjedő „üzemi” gondoskodással/gyámkodással összekötni. A kortárs beszámolók szerint a szegényházban a 19. század végén az elaggott szegődményesek kaptak helyet, és 1894-ben került sor a miniszteri rendelettel történő birtokbavételére.

Az uradalom a szegénygondozás intézményi változásait és a modernizációjára irányuló állami szándékokat, a hatósági szegénypolitika megjelenését is érvként használhatta. Gödöllő község „1842 óta történt fejlődése mellett, és a szegényügynek kormányzati feladattá, illetve községi közfeladattá tétele óta”⁷⁰ e cél kegyképp való szolgálata az amúgy is kegyúri szolgáltatásokkal túlterhelt birtoknak feladata nem lehet” – fogalmazta meg egyértelműen a világháború után a ménesbirtokok ügyosztályának tisztviselője, az egykori gazdatiszt, Vattay Dezső. Emellett a szegényház lakóinak összetétele is megváltozott. A 19. század utolsó harmadáig rendszeres munkát végeznek, ezáltal hozzájárulnak önmaguk ellátásához, és mód nyílt a helyi társadalomba való integrálásukra. Ezt követően, majd a világháború után viszont a jószágigazgatók jelentései a „végelgyengülés és egyéb betegségek” miatt magatehetetlen, teljesen vagyontalan emberekről szólnak, akiknek immár a szegénygondozástól elkülönülő kórházi ápolásra lenne szüksége. Az épület átalakítására azonban – ebben a minisztérium és a vezető gazdatisztok egyetértettek – a koronauradalom nem kötelezhető, és „túlterheltsége” miatt képtelen is, ezért a szegények háza a gödöllői Stefánia Szövetség használatába ment át. Ennek

⁶⁸ MOL K 184. 3489. cs. 5. tétel. 46028/1930.

⁶⁹ E hagyomány ápolásában és a közvélemény eszerinti formálásában a helyi sajtó fontos szerepet vállalt. A Gödöllő és Vidéke a ’30-as évek elején arról tudósít, hogy a szegényházat „feloszlatták, lakóit elküldték, helyiségeit a Stefániának adták át. Márpedig Grassalkovich alapítólevele imperative szegényház céljára rendelte az épületet, ezért nem volt joga onnan a szegényeket kitelepíteni senkinek.” (A MANSz gödöllői fiókjának elnöke, amikor a szegénysegélyezés felelevenítését kéri, szintén a „Grassalkovich időkre” hivatkozik.) Gödöllő és Vidéke 1931. szeptember 27.

⁷⁰ Az 1871: 18. tc. és az 1886: 22. tc. úgy rendelkezett, hogy az önmagukat fenntartani nem képes szegényekről a községek kötelesek gondoskodni.

társelnöke egyébként Endre László főszolgabíró volt, ami az egyház akaratával és a hagyománnyal szemben, minden bizonnyal kellő politikai nyomatékot jelentett.

III.1. Az uradalom lokális kapcsolatai

A két világháború közötti agrárszakemberek, valamint a népi szociográfia képviselői nem csupán a nagybirtokok termelésére, jövedelmezőségére és eltartókéességére fordítottak figyelmet (és hasonlították össze a kiskgazdaságok teljesítményével), hanem az uradalmak és a környezetük szocioökonómiai kapcsolatára is, és a nagybirtok jelenléte, valamint a népsűrűség, a természetes szaporodás és az elvándorlás, sőt a családszerkezet vagy a népesség foglalkozási megoszlása között közvetlen összefüggéseket feltételeztek.⁷¹ Nincs lehetőségünk a tudományos, publicisztikai és szépirodalmi írások sok esetben egészen eltérő: a településeket „fojtogató latifundiumoktól” a „népregeneráló” nagyüzemekig terjedő értékelések áttekintésére, és önálló munkát igényelne a koronauradalom községeinek az előbbi szempontok szerinti vizsgálata. Ezért ebben a fejezetben csupán a paraszti kishaszonbérletek és a házhelyek I. világháború utáni igénylésének sajátosságait és konfliktusait, majd pedig azt vesszük szemügyre, hogy az uradalomnak miféle szerepe lehetett Gödöllő településfejlesztési és városépítési stratégiáiban.

III.1. Kishaszonbérletek és házhelyek – megíúsuló és megvalósuló remények

A koronauradalom területi „sérthetlensége”, mintagazdasági imázsa és az udvari vadászatok zavartalan biztosítása már a dualizmus időszakában útját állta a kishaszonbérletek létesítésének. A tilalom azonban nem mindenkre vonatkozott. Az I. világháború utolsó évében 19-en kaptak 1-1 kataszteri hold bér földet, köztük Szegedy-Maszák Aladár udvari tanácsos, a m. kir. udvarnagyi hivatal vezetője, Wagner Rezső és Witzel Nándor udvari kertgondnokok, Storcz Mátyás és Reinhard Sándor cs. és kir. fővadászok, továbbá az uradalmi községek (pl. Kerepes és Galgamácsa) jegyzői, állomásfőnökei, a gödöllői csendőrtiszti különítmény parancsnoka, sőt a kerepesi, isaszegi és a galgamácsai csendőrörök legénysége is. A birtok jószágigazgatója szerint ez a gazdálkodás veszteségeit növelte, és legalább a szántás költségeinek bérlőkre hárítását szorgalmazta (holdanként 60 korona, a bérjövdelem ezzel szemben csupán 24 korona), az ügyosztály vezetője azonban ezt visszautasította. Ezáltal ugyanis a juttatott föld kedvezmé-

⁷¹ Pl. Schneller K. 1918, Móricz M. 1936, Pólay E. 1938.

nyes jellege megszűnne, márpedig az említettek számára „a minisztérium az uradalomnak teljesített szolgálataik méltánylásaként kedvezményt óhajt nyújtani.”⁷²

Az elvárt „szolgálatok” minden bizonnyal különbözőek voltak. Az udvarnagyi hivatal vezetője a birtok érdekeit a császári és királyi udvarban képviselte, a községi jegyzők segítségét igazgatási és adóügyekben vették igénybe⁷³, a csendőrséggel való kapcsolat a cselédek és a részes munkások fegyelmezésének hatékonyságát növelte, más esetben a kedvezményes bér-föld a politikai lojalitást honorálta. 1911-ben a jószágigazgató a mácsai tanítónak azért nem javasolta, mert a legutóbbi képviselőválasztás alkalmával „nem tanúsított olyan magatartást, amellyel magát ezen kedvezmény elnyerésére érdemessé tette volna.” Ily módon a kedvezményezettek számára juttatott föld egyfajta beneficium, évről évre elvárt javadalom (az újonnan érkezők, pl. Barssy Gusztáv csendőr főhadnagy kinevezése után nyomban kérelmezte), és a bürokratikus igazgatás informális elemeként, a lokális hatalom szereplői közötti, a kölcsönös „szívességekre” épülő bizalmas kapcsolatot erősítette.

Az I. világháború után a Nagyatádi-féle földreform és a szentesítése előtt elfogadott, kishaszonbérletek és házhelyek alakítását biztosító „sürgös” törvény kínált lehetőséget az agrárproletárok és a kisbirtokosok számára a földszerzésre.⁷⁴ Vajon megvalósult ez a koronauradalom falvaiban? A döntésekben résztvevő vagy azt befolyásoló különböző érdekű felek (a minisztérium, az Országos Földbirtokrendező Bíróság, a birtok tisztviselői és a községek előljárói) hatalmi viszonya a végrehajtást miként befolyásolta, és volt-e bármiféle mód az uradalommal szembeni paraszti érdekérvényesítésre, ami a politikai participációról, az önszerveződésről, valamint a falvakon belüli személyközi kapcsolatokról is elárulhat valamit.

Galgamácsán a földreform végrehajtásának részleteit és az igénylők érveit is megismerhetjük. A település lakosságának képviseletében Major András és Máté István 1922-ben és '23-ban több kérvényt írt Nagyatádi Szabó István miniszternek (ezt a bírót, a jegyzőt és a képviselőtestületi megbízottakat is aláírták), amelyekben 3-400 kataszteri hold kishaszonbérlet létesítését kezdeményezték. Azzal érveltek, hogy a népesség kétharmada önállóan kereső („önjogú”) törpe- és kisbirtokos, akik megélhetését a földművelés biztosítja. De ez az „alapja az állam jövedelmének, jólétének, boldogságának, és ami fő, ez volt az alapja létezési kérdésének... Földszerzésre azonban saját erőnkől gondolni sem bírunk, és ha a magas kormány segítségünkre nem leend, úgy feltétlen megsemmisülünk, községünk az állam elemeit képező közsé-

⁷² MOL K 184. 4751. cs. 30. tétel. 51817/1918.

⁷³ Erre a birtok igazgatása c. fejezetben látunk példát.

⁷⁴ Bővebben Nagy J. 1993. 60-62.

gek sorából töröltetik... Színtiszta magyar község vagyunk, kik a világháború alatt országunkat önfeláldozóan védelmeztük.”

A ménesbirtokok ügyosztálya, bár a döntés nyilvánvalóan nem ezen múlt, a koronauradalomtól részletes jelentést kért az igénylők számáról, főfoglalkozásáról és anyagi viszonyairól (kinek hány hold földje van), valamint a „kommunizmus alatti magatartásukról”, amire Czitó Győző válaszolt. A jószágigazgató egyetlen hold bérbeadását sem javasolta, és először ökonomiai érveket sorol fel. A legjobb talajú mácsai kerület az uradalom „éléstára”, amiből 130 holdat a gazdatisztek, a cselédek és az aratómunkások illetményföldje foglal el, és a kisbérletek az ipari növények, valamint a takarmányok termelését, ezáltal az uradalom szimentáli tehenészetét és mangalica tenyészállományát veszélyeztetnék. Az engedélyezés emellett más települések számára precedenst teremtené, ami pedig a kérelmezőkre vonatkozó adatokat illeti, „igyekeztem feltűnés nélkül eljárni. A mácsai kerület vezetőjének [Kováts Gézának] a kérvényt aláíró Major Andrással folytatott beszélgetése során a kérelmezők pontos számát megállapítani nem lehetett, mert ők maguk sem tudják, hogy a kért területre hányan lettek volna, csak az volt a szándékuk, hogy 10-12 holdanként osztanák szét a kívánt területet. Úgy tűnik az igazgatóság számára, mintha a jelen eset csak egy szerencsekísérlet lenne, amit ha sikerül elérniük, úgy néhányan boldogulnának vele. A kérelmezők egyébként 3-5 holdas törpebirtokok, rendezett anyagi viszonyok között élnek. Politikai magatartásuk azonban ismeretlen.”

A minisztérium a földigényt ezek után elutasította, a település azonban tovább próbálkozott. 1924 februárjában Kovács András bíró folyamodott hosszú lejáratú kishaszonbérletek engedélyezéséért – most is Galgamácsa „államalkotó” szerepére hivatkozva –, amire az ügyosztály vezetője immár ingerülten reagált. A negyedszer, a földbirtokrendező bíróság határozatát megelőzően benyújtott kérvényt ezúttal sem találta teljesíthetőnek, és az alispánt kérte, hogy az „érintetteket erről értesítse, azzal, hogy a korábbi ilyen irányú döntéseimet a koronauradalom már közölte.” Majd utasította az OFB-t, hogy a tervezett megoldástól: a birtok területének igénybevételeitől „tekintsen el.”

A kérelmezőknek mindez nem szegte kedvét, és az érdekérvényesítés más formáit keresték. Patay Tibor nemzetgyűlési képviselő 1924 augusztusában levelet írt Nagyatádi miniszternek, amelyben a mácsaiak „régii igényét” ajánlotta „magas figyelmébe” (és az ügy bizalmas kezelésében bizakodott), majd 1926 májusában Zsákovics Endre tanító és Lipcsey Miklós ügyvéd vezetésével „nagyobb küldöttség” jelent meg a minisztériumban, és azt kérte, hogy a község 1921 óta húzódó megváltási ügyét az OFB-nél sűrítse meg (?).

A sürgetés minden bizonnyal elmaradt, mivel '27 februárjában a bíró, a jegyző és a földigénylők hivatalos megbízottjai (továbbra is Major András és Máté István) aláírásával újabb

kérvény érkezett a miniszterhez. Ez azt panaszolja, hogy a község fejlődését az őt körülölelő koronabirtok régóta akadályozza, és míg a szomszédos „tót” falvak (Ikklad, Domony, Zsidó, Galgagyörgy és Váczkisújfalu) „dúslakodnak” a nekik juttatott földben, addig a magyar településeket a kormány „elhanyagolja.” A rossz birtokpolitika Mácsát az egykerendszer felé kergeti (a századfordulón évente 120, a '20-as években már csak 30 születést regisztrálnak), a Kanadába kivándorlók számát növeli, de az igénylők szerint a kishaszonbérletek gazdasági jelentősége sem elhanyagolható. Az uradalom ugyanis a földjeit igaerő híján nem tudja időben megmunkálni (1926-ban pl. az őszi vetést decemberben fejezte be), ami évről évre alacsony terméshozamot eredményez, és a jövedelmezőséget a kegyúri terhek, valamint a költséges adminisztráció is apasztja. A kishaszonbérletek engedélyezésével viszont kiadás nélküli tiszta nyereséghez jutna, mivel Mácsa földműves lakossága igaerővel jól felszerelt, „szorgalmas, józan és mindenféle szélsőséges politikától mentes” kiscgazdákból áll. A kormány azonban következetes maradt: bár 1928-ban Szilágyi Lajos nemzetgyűlési képviselő írt az igénylőket támogató levelet a földművelésügyi miniszternek, a tárca a koronauradalom „csorbíthatatlansága” miatt, a megváltást továbbra is „lehetetlennek” tartotta.⁷⁵

Házhelyek létesítésétől azonban a koronauradalom nem zárkozhatott el. Igaz, ezt is elhúzódozó konfliktusok, egymásnak ellentmondó döntések, az elvek és a gyakorlat inkohereciája jellemezte, miként azt a Galgamácsán zajló események tanúsítják. Az igénylők a birtok területéből szerettek volna házhelyekhez jutni, amit a jószágigazgató visszautasított, és a domonyi kijárónál fekvő, a falutól távol eső kiscgazda parcellák kiosztását javasolta. A helyszíni szemlélés és az eredménytelen egyeztetések után, a Pavelkó János járásbíró vezette tárgyalóbizottság 1925 augusztusában tett javaslatot a döntésre jogosult OFB-nek: az ártérben lévő, valamint a domboldalra felnyúló földek házhelynek nem felelnek meg, illetőleg a kistulajdonosok gyermekei számára szükségesek, ezzel szemben a koronauradalom területe a kívánt célra „kiválóan alkalmas.” A birtokot azonban el kell választani az új teleptől, ezért a házhelyek és a major között gazdasági iskola és levente játéktér alakítandó ki.

A földbirtokrendező bíróság a javaslatot elfogadta, ami ellen a gazdatisztek felháborodottan tiltakoztak. Kováts Géza főintéző azzal érvelt, hogy a falutól különálló és az uradalom területébe ékelt házcsoporthoz jönne létre, aminek következtében a birtok legtermékenyebb szántóföldje „csonkulna”, napirenden lennének a lopások, és a telepések állatai a ragályos betegségeket a „legvirulensebben” terjesztenék. Afölött sem lehet napirendre térni – mondja Kováts –, hogy az OFB a Fischer-féle magángazdaság dohánytermelését előbbre helyezi a koro-

⁷⁵ MOL K 184. 3028. cs. 5. tétel. 70533/1927.

nauradalom érdekeinél. Ennek nyomán a ménesbirtokok ügyosztálya '25 szeptember elején tájékoztatta a bíróságot, hogy házhelyek kihasítását nem engedélyezi, néhány nappal később viszont azt a döntést hozta, hogy az igénylők Wettstein János birtokának település felé eső területéből kaphatnak házhelyeket, aminek a kompenzálására legfeljebb 10 kataszteri hold (vízenyős, a Galga által rendszeresen elöntött) rét engedhető át, bár ez a koronauradalom üzemében „csaknem pótolhatatlan hiányokat fog okozni.”

A házhelyrendezés végül más módon fejeződött be. A minisztérium hozzájárulásával az OFB úgy döntött, hogy a koronabirtokból 22 kataszteri hold vehető igénybe 300 négyszögöles házhelyek és további 2 hold gazdasági ismétlő iskola céljára, de mivel közjogi természete miatt nem csonkítható, megfelelő értékű csereingatlannal kell kárpótolni.⁷⁶ S nem csupán a galgamácsai parcellákért, hanem a Gödöllőn (91 hold) és az Isaszegen (35 hold) kiosztott házhelyekért is. A koronauradalom tehát 150 holdat adott át, amiért báró Schossberger Viktor monostorligeti gazdaságából 84, a Kovács és Breyer cégtől 56, Palotay Andornétól 46 és Ráthonyi Reusz Henriktől 22, összesen 208 hold „igen jó minőségű” termőföldben részesült.⁷⁷ Ily módon – a minisztérium értékelése szerint – sikerült az „uradalom érdekeit teljes mértékben megvédeni.”⁷⁸

A házhelyosztással nemcsak a Szent Korona „járt jól.” A kincstári jogügyi igazgatóság ugyan méltánytalannak tartotta, hogy a Gödöllőn kiosztott, a község közvetlen szomszédságában fekvő területekből az uradalom tisztviselői nem részesültek, azt nem tudta (és feltehetően nem is akarta) megakadályozni, hogy a „szűkösen rendelkezésre álló” telkeket túlnyomórészt budapesti köztisztviselők, az igazságügy- és a pénzügyminisztérium tisztikarának a tagjai, a fővárosi és a pestvidéki törvényszék bírói és altisztjei, MÁV-alkalmazottak, valamint a hadsereg, a csendőrség, a testőrség és az államrendőrség tisztjei kapják meg.⁷⁹ Akik közül többen a föld árának megfizetéséig megállapított haszonbérrel (kataszteri holdanként 1 q búza értékével) is „tartozásban maradtak.”⁸⁰

Az I. világháború utáni tömegpolitikai helyzetben a parasztság érdekérvényesítésének, politikai és társadalmi integrálódásának egyik erőpróbája a Nagyatádi-féle földreform végrehajtása volt. A törvény ugyanis mind az egyéni igénylés, mind a magánjogi egyezség lehetőségét ki-

⁷⁶ A falu és a tőle fél kilométerre kialakuló Újtelep közé uradalmi földek ékelődtek, amelyek átvágásáról az OFB nem rendelkezett. Ezért a telektulajdonosok csak „óriási kerülővel” juthattak a községbe.

⁷⁷ Ráthonyi Reusz tápiósápi birtokát Rosenberger Dezső bérelte.

⁷⁸ MOL K 184. 3028. cs. 5. tétel. 70533/1927, 3321. cs. 5. tétel. 14068/1929.

⁷⁹ A gödöllőiek közül hadirokkantak és hadiözvegyek, továbbá az értelmiség és a tisztviselői kar néhány tagja részesült házhelyben.

⁸⁰ MOL K 184. 3321. cs. 5. tétel. 14068/1929.

zárta, és a földszerzés „előmozdítását” a kormány, illetve az OFB és a megyei gazdasági bizottságok hatáskörébe utalta. Hasonlóképpen, bár az 1920: XIX. tc. a családi otthon védelmét fogalmazta meg, úgy rendelkezett, hogy kishaszonbérletre és házhelyre egyénileg senkinek sincs joga, és a juttatást kizárólag a (nem definiált) „közérdek” határozza meg.

A végrehajtást a koronauradalom falvaiban – a bemutatott események alapján erre következtetünk – elsősorban a paternalista személyközi kapcsolatok befolyásolták. A pontosan nem is számszerűsített galgamácsi mezőgazdasági munkások és törpebirtokosok föld-, kisbérlet- és házhely-igénylését a falu előljárói, értelmiségiek, illetve néhány választott „hangadójuk” fogalmazza meg (az intézményesülésnek, az érdekképviselők vagy az agrár egyesületek jelenlétének nincs nyoma), ezt az állam kegyes jóindulata vagy segítsége révén remélik, módszerük pedig – az erre kijelölt hatóság, az OFB eljárásától függetlenül, amely egyébként támogatta az igényüket – informális kapcsolatok és a „kijárási” különböző, bizonytalan hatékonyságú formáinak keresése. Ezzel magyarázható a mácsaiak – az elutasítások ellenére – többször ismétlődő, állhatatos próbálkozása (a földművelésügyi miniszternek címzett levelek, minisztériumi delegáció, országgyűlési képviselők megkeresése), és érveik között a koronauradalom ráfizetéses gazdálkodása mellett, az „állam elemeit képező” földműves vagy népi közösség ideológiája, valamint a nagybirtokellenes politikai retorika ismert motívumai (az egykézéstől a tengerentúli kivándorlásig) tűnnek elő.⁸¹

A házhelyek juttatásakor az előbb látott konfliktusok, a központi és a helyi, a gazdasági és a politikai érdekek ütközése, az egymást követő ellentétes döntések, a kompetenciák bizonytalansága figyelhető meg. A falusi lakáskérdés az 1920-as években az agrár-szociálpolitika központi eleme⁸², az ingatlanok biztosításával azonban a koronauradalmi földek térbeli elkülönülése került veszélybe. Ezért a jószágigazgató egyetlen hold átengedéséhez sem járult hozzá, a helyszíni szemlén viszont az OFB képviselője ismét önállóan, az agrárszakmai érvek alapján döntött: nem a jól működő magán-, hanem a köztudottan évről évre veszteséges állami birtok területéből kívánt házhelyeket kijelölni. A kormány végül a házhelyrendezést az uradalom területének növelésére, valamint a közszolgálat világháború utáni honorálására használta fel. Gödöllőn ugyanis a telkek nagy részét a keresztény középosztály tagjai kapták, amiért, továbbá a Galgamácsán és Isaszegen juttatott parcellákért cserébe, az uradalom a szomszédos – jórészt izraelita tulajdonú – magánbirtokok földjeiből bőséges kárpótlásban részesült.

⁸¹ A sorozatos kudarcok minden bizonnyal az uradalommal szembeni nyílt vagy lappangó indulatokat erősítették. Erre Kelemen Imre jószágigazgató egy későbbi, a '30-as években a földművelésügyi miniszternek írt bizalmas levelében utal. Azért tartja fontosnak a jelenlétét minden jótékonyági és „társadalmi megmozduláson, hogy igyekezzem levezetni azt az állandó elégtelenséget, ami a sok községre kiterjedő és feloszthatatlan nagybirtokkal szemben lépten-nyomon megnyilvánul.” MOL K 184. 6606. cs. 5. tétel. 525682/1943.

⁸² Hámori P. 2004. 52-53.

III.2. Gödöllő – a szuburbia utópiája

A falusi népesség föld utáni vágya az állami birtokot egyben tartó politikai akarattal szemben nem valósult meg. Mi jellemezte Gödöllő és a koronaadalom kapcsolatát: a korántsem egységes települési érdekekben és fejlesztési stratégiákban, valamint a község történeti hagyományában hogyan jelent meg a több ezer holdas nagybirtok? Ezt a helyi lapokban megjelenő írásokkal tudjuk szemléltetni⁸³, ami a társadalmi nyilvánosság lokalitáshoz kötött módjairól is elárulhat valamit.

Térjünk vissza egy pillanatra az I. világháború utáni kormányzás időszakához. A földművelő nép földhöz juttatásáról szóló 1919: XVIII. néptörvény elfogadása után pár nappal Gödöllőn földigénylő bizottság alakult, amely a község és a Máraibesnyő közötti uradalmi földeket (a babati táblát) kívánta 500-600 négyszögöles házhelyekre és kertekre felosztani és a helyi kisgazdáknak átadni.⁸⁴ Erre sem akkor, sem később nem került sor, a szóban forgó területhez azonban az 1920-as években nagyszabású településfejlesztési tervek fűződtek. A szomszédos magánbirtokot ugyanis még a világháború előtt *Királytelep* néven parcellázni kezdték, ahol – elsősorban a fővárosi nyaralóvendégek építkezéseinek köszönhetően – új lakónegyed létesült. Ez folytatódott a Királytelep és a Gödöllő között fekvő babati tábla felosztásával 1925-ben, amit – miként az előzőekben említettük – a keresztény középosztály tagjai, fővárosi köztisztviselők, bírák és ügyészek, valamint katona- és csendőrtisztek kaptak meg.

A meginduló parcellázást a helyi sajtó lelkesedéssel fogadta. Mindeztidáig ugyanis a koronaadalom hátráltatta a település „haladását”, mivel az egyes birtokrészei fojtogató „vasgyűrűként” vették körül, ráadásul nélkülözte mindazt az előnyt, amit „egy földesúr nyújthat egy községnek.”⁸⁵ Az így kialakuló kertvárosban – a tervek szerint – közintézményeket (katolikus és református templomot, paplakot, iskolát, óvodát és víztornyot) fognak építeni, új *empórium* létesül, ami Máraibesnyő és a Királytelep „szerves bekapcsolását” biztosítja, és aminek a következtében Gödöllő egyszerre nagyvárossá válik. Az építkezések a „pangó és vérszegény” üzleti-vállalkozói életnek „lüktető erőt” adnak, a lakosság számára munkalehetőség nyílik, de ehhez joggal várható el a parcellákban részesülő tisztviselők közbenjárása. Zankó Emil nyu-

⁸³ Gödöllő község képviselőtestületi jegyzőkönyvei csupán egy-két évből állnak rendelkezésre. A Gödöllő és Vidéke 1898-tól 1934-ig, a Gödöllői Hírlap 1928 és 1944 között jelent meg. A lapokról bővebben: Réti Lantos L. 2007.

⁸⁴ Farkas J. 2009.

⁸⁵ Gödöllő és Vidéke 1927. december 11.

galmazott erdőfőtanácsos cikkében azt javasolja, a képviselőtestület kérje fel a „magas állású urakat”, hogy a község támogatását a kormány tagjainál szorgalmazzák.⁸⁶

A gödöllői törpebirtokosok földigényét tehát 1919-ben elutasították, a településhez közel fekvő és a gazdatisztek állatainak legeltetését is biztosító babati tábla mégsem maradt az uradalom birtokában. Útján állta ugyanis a település dualizmus évtizedeiben kezdődő, a fővárosi nyaralók számának növekedésével összefüggő térbeli terjeszkedésének, parcellázása azonban a világháború és a forradalmak után az állami hivatalnokok, valamint a katona- és csendőrtisztek hűségének honorálását szolgálta.⁸⁷

De hogyan jelent meg a településfejlesztési koncepcióban a koronauradalom. A dualizmus első éveiben, miután a zárgondnokság és a gyakori tulajdonosváltások után a birtokot az állam átvette, az uradalomhoz – és a mögötte álló kincstárhoz – a települési modernizáció előmozdításának reménye fűződött. S nem alaptalanul. Az első jószágigazgató, Beniczky Ferenc⁸⁸ kezdeményezésére alakult meg 1871-ben a kaszinó, amelynek helyiségei a koronauradalom tulajdonában lévő Erzsébet Szállodában voltak (ekkor készült el a szálló báloknak, hangversenyeknek és műkedvelő előadásoknak helyszínt biztosító nagyterme), ő építtette az erdő- és a vadász hivatal épületeit, és részt vett a Gödöllői Takarékpénztár alapításában. Beniczky emellett sétányokat és parkokat létesített, az országos vásároknak helyet adó puszta területet fásította, ahol – a leendő templomtérén – néhány évtized alatt Gödöllő központi közösségi tere alakult ki. (A vásároknak ezt követően az uradalom biztosított területet.)⁸⁹

A civil társadalom és a nyilvánosság terei a városiasodást⁹⁰, a koronauradalomra épülő agrár-szakoktatás és gyakorlati képzés századfordulón létrejövő intézményei a parasztság polgárosodását kívánták előmozdítani. A birtok és a község együttműködése ennek ellenére nem volt felhőtlen, sőt a térhasználat a 20. század elején hosszú konfliktushoz vezetett. Deininger Imre jószágigazgató a közparkok területének növelése érdekében a Ferenc József teret bővíteni akarta, amit a képviselőtestület – a felügyeleti jogának fenntartásával – elfogadott, utóbb azonban elutasított, mert ha „az uradalom kezébe venné a tér rendezését, azt mindjárt magá-

⁸⁶ Gödöllő és Vidéke 1925. augusztus 25, 1927. október 2.

⁸⁷ A Gödöllő és Vidéke – a kormány retorikáját követve – úgy érvel, hogy a „sínylődő középosztálynak túlon túl kijárna az állami segítség”, bár azt illúzióknak véli, hogy egy olcsó, félig-meddig ingyenes telek „életstandardját” megjavítaná. Gödöllő és Vidéke 1925. augusztus 25, 1927. október 2.

⁸⁸ Utóbb Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye főispánja, valamint a Nemzeti Színház és az Operaház intendánsa.

⁸⁹ Ripka F. 1896. 156-167, Farkas J. 2009.

⁹⁰ Aligha biztos, hogy ez a lokális társadalom minden tagja számára a saját érdekeivel azonosítható erényként vagy pozitív tapasztalatként jelent meg. A parkok és a sétányok kialakítása során az uradalom vályogházakat bontott el, és a lakókat a népnyelv által *Muszáj utcának* nevezett Vásár utcába telepítették. Dékán A. (szerk.) 1976. 98-99.

nak tulajdonítaná és lezárná.”⁹¹ Az ügyből pereskedés lett, amit kölcsönös térlezárás és annak megszegése kísért, és ami minden bizonnyal nem csupán a szóban forgó terület tulajdonjogának bizonytalanságából vagy a magán- és köztér nem egészen egyértelmű elkülönítéséből eredt, hanem az uradalom és a vele szemben álló, a módosabb gazdák alkotta községi előljáróság presztízsharcát is kifejezte.

A világháború után a koronauradalom a helyi publicisztikában a település fejlődésének és térbeli terjeszkedésének akadályaként jelenik meg. Ezért fogadta lelkesedés a besnyői tábla parcellázását, és érte kritika, mivel a Gödöllőnek átadott vásárteret visszavette. De az igényelt városiasodás ellentmondásaiért, az agrártermelésből adódó, a látogatók által nap mint nap megtapasztalt kényelmetlenségekért az uradalom ugyancsak felelős. Hovhannesian Eghia a Gödöllői Hírlap hasábjain kérte a birtokot, hogy az állomással szembeni ingatlanán a két „formátlan és féltetőre eresztett” elárúsító bódét bontsa le, és olyan vállalkozót engedjen oda, aki a környezetnek megfelelő, „csinos kivitelű és masszív üzletházat” hajlandó építeni. A fürdőutcán végigvonuló, az uradalom által fenntartott kisvasút szintén „csúfítja a környezetet”, és a villanegyedben „lovakkal húzatni a répát és egyebeket – sem mondható idillikusnak.”⁹²

A falusias külső és annak kárhozzátása a helyi elit (a lapokban publikáló értelmiségiek, tisztviselők) mindennapi tapasztalatát és attitűdjét jelzi. Megjelennek azonban, még ha ritkábban és nyilvánvalóan közvetett módon, a kisgazdák és a mezőgazdasági alkalmi munkákból élők „szempontjai” is. Az 1925 júliusában publikált *Nyár* című cikk névtelenségbe burkolózó és a „nagyvárosi allűröket” kifogásoló szerzője írja, hogy a nyári „fényességekből a gödöllői népnek csak az árny jut. A rengeteg közteher, a piac elviselhetetlen drágasága és a por, piszok, szemét, amelynek eltakarítása az ő dolga. Azaz csak lenne, mert az nemigen kerül kiviteltre. Nagy az indolencia: közérdekből senki sem tesz semmit. Az egyszerű nép különben sem örül ennek a nyári forgalomnak, mozgalmas életnek. Ők csak a koronajavak körülölelő polypkarjait érzik, amelyektől nem juthatnak földhöz, sőt kockázatosná válik miattuk évi eredményük.”⁹³ A nincstelenek, földmunkások, napszámosok meg azon panaszkodnak, hogy földesuruk, a kir. koronauradalomtól nem kapnak munkát... Hja, az állam a földesúr. Ha nem az lenne, hanem pl. Kohn Jakab vagy Weisz Izsák, akkor a nép ilyen csekély kérései elé nem tornyosulnának elháríthatatlan akadályok.”⁹⁴

Nem tudjuk, a gödöllői „nép” tagjai valóban ekként élték-e meg az uradalom jelenlétét – a szövegben használt metafora a nagybirtokellenes politikai retorika közkedvelt eleme, ám itt

⁹¹ Idézi Farkas J. 2009.

⁹² Gödöllő és Vidéke 1921. február 3, 1927. október 30, Gödöllői Hírlap 1930. április 27.

⁹³ A cikkíró az állandó vadkárokra utal.

⁹⁴ Gödöllő és Vidéke 1925. július 12.

nem ennek egyszerű adaptálásáról, hanem az állam, mint a kötelességeit nem teljesítő rossz földesúr bírálatáról van szó. Vele szemben persze a lokális hagyományba nem az említett Kohn Jakab és Weisz Izsák, hanem a szegényházat fenntartó, a kegyúri kötelességeit teljesítő, a gazdáknak legelőbérletet biztosító és a lakossággal patriarchális viszonyban élő, település-szervező Grassalkovich család épült be.

IV. A birtok igazgatása

A magyarországi uradalmak 1848 utáni történetével foglalkozó munkák a birtokigazgatást a gazdálkodást megelőzően vizsgálták, és a változásokat úgy értelmezték, hogy a „tőkés termelés fejlődése” ösztönözte és egyben megteremtette a neki adekvát üzemszervezeti és igazgatási formákat. Ennek megfelelően a kialakuló *nagyüzem* meghatározó vonásai a centralizált, szakosodott (üzemágak szerinti) és a személyi felelősséggel egybekötött bürokratikus irányítás, valamint a számvitel „racionalizálása” és differenciálódása, ami a termelés eredményességét kifejező kiadásokon és a bevételeken kívül, a tervezhetőséget is lehetővé tevő anyag- és eszközkészletek rendszeres nyilvántartását biztosította.⁹⁵

Ez az érvelés Max Weber és a weberi hagyomány bürokrácia felfogására emlékeztet, amely a párhuzamba állított közigazgatási és gazdasági szervezetek hatékonyságát az alkalmazottak szakképzettségéből, tudásából, valamint a „szisztematikus” döntési struktúrákból eredeztette.⁹⁶ Igaz, figyelmen kívül hagyta, hogy mindezt a német szociológus a bürokratikus hatalomgyakorlás eszközeként értelmezte.

Első pillantásra számunkra is kiindulópont lehet Weber bürokráciaelmélete, mivel a gödöllői birtok tulajdonosa az állam (sőt a korona szimbolikus hatalma), így előljárói, akár a minisztériumi, akár az uradalmi tisztviselők, amikor „kiadják rendelkezéseiket és parancsait, a maguk részéről annak a személytelen rendnek engedelmeskednek, amelyhez rendelkezéseik igazodnak.”⁹⁷

Szükséges azonban az intézményi struktúrán belüli személyes kapcsolatok és szerepük vizsgálata a döntésekben és azok végrehajtásában. Azt feltételezve, hogy az interakciókat a jogilag szabályozott együttműködési normákon kívül, kulturálisan meghatározott viselkedések befolyásolták.⁹⁸

IV.1. Az állami irányítás és a normaszegés esetei

A koronauradalomnak – Mezőhegyeshez, Bábolnához, Kisbérhez hasonlóan – kétszintű igazgatási rendje volt: a központi igazgatást a földművelésügyi minisztérium gazdasági főigazgatósága, 1922-től a *ménesbirtokok és uradalmak* ügyosztálya, a helyit a Gödöllő székhelyű

⁹⁵ Tóth T. 1977. 78-80, 83, 99, Tóth T. 1980. 82-83.

⁹⁶ Breton, A.– Wintrobe, R. 1982. 33.

⁹⁷ Weber, M. 1987. 225-227, Vári A. 1990. 10-11.

⁹⁸ North, D. 1990. 140.

jószágigazgatóság látta el. Ily módon irányítását egyfelől a mezőgazdasági szakigazgatás elvei és központilag szabályozott szervezete, másfelől az „önkormányzat” érvényesítésének formális és informális lehetőségei határozták meg.

Előbbire a centralizáció és a tervezés egysége volt jellemző, ami az állami agrárpolitika érvényesülését, valamint a közérdeket szolgáló termelés eredményességét kívánta biztosítani, illetve ellenőrizni. A hatékonyságot a szakigazgatásban és a magángazdaságban egyaránt valló és ennek érdekében az állami beavatkozást támogató Magyary Zoltán megfogalmazásában a „hosszútávra beállítás egyetlen kormányzati ágban sem kényszerítőbb, mint a mezőgazdasági tervezésben. A nemesítésben a természetes fejlődési ritmushoz kell igazodni, az állattenyésztésben 1-5 éves, az erdőgazdaságban 40-80 éves periódus van. A tervezés adatgyűjtésen, számításokon alapszik.”⁹⁹

A centralizáció és az állami ellenőrzés a koronauradalom életének valamennyi területére kiterjedt. A minisztérium rendelte el a jövedelmezőség növelése érdekében a különböző ipari növények (a dohány, len, komló, ricinus és a cirok), valamint a homoki takarmányok termelését, miként a „közérdekre való figyelemmel” az előnyösebb értékesítést célzó búza-, rozs- és babvetőmag-kísérleteket is. Ő döntött a terményeladásokról és a vásárlásokról, a beruházásokról (pl. az eszközbeszerzésekről), és hagyta jóvá vagy módosította az előirányzott költségvetéseket (a kiadásokat és a bevételeket), valamint az uradalom által kötött szerződéseket.¹⁰⁰

A központi irányítás a tisztviselők „személyi ügyeit” is magába foglalta. A földművelésügyi miniszter rendelte el – a szolgálati idő teljesülése és üresedés esetén – az előléptetéseket, valamint a nyugdíjaztatásokat és az áthelyezéseket, a gyakornokok az ő engedélyével tartózkodhattak az uradalomban. (A jószágigazgatókat, a minisztertanács hozzájárulásával, a kormányzó nevezte ki.) A költségvetésben nem rendszeresített állásokról: az ideiglenes és kiegészítő, napszám- vagy hetibéres minőségben alkalmazott „szak- és irodai munkaerő” felvételéről ugyancsak a minisztérium döntött.

Az állami felügyelet a tisztviselők magánéletére is kiterjedt, és a személyes autonómia korlátozásával járt. A kormány nemcsak az alkalmazottak házasságkötésének engedélyezésére formált jogot (így volt ez a magántisztviselők világában is¹⁰¹), hanem kötelezte őket a '30-as évek eleji névmagyarosítási mozgalomban való részvételre (annak a „látszatnak az elkerülésével, mintha az idegen nevű közalkalmazottaknak hivatali kényszer hatása alatt, illetve bizo-

⁹⁹ Idézi Pataky E. 1970. 159.

¹⁰⁰ MOL K 184. 3322. cs. 5. tétel. 14157/1929, 3612. cs. 5. tétel. 54006/1931, 3614. cs. 5. tétel. 54100/1931, 3928. cs. 5. tétel. 39459/1933, 6599. cs. 5. tétel. 153480/1941, Erdész Á. 1986. 35.

¹⁰¹ Bódy Zs. 2003. 259-260.

nyos szolgálati hátrányok elkerülése végett” kellene névmagyarosítást kérniük). Vagy az évtized végétől a birtokot csupán a központ engedélyével lehetett elhagyni.¹⁰²

A centralizált igazgatás és a tervezés bürokratikus eszköze a gazdálkodás és a pénzügyek pontosan szabályozott adminisztrációja, melynek kodifikációja még a dualizmus időszakában lezajlott. Az állami számvitelről szóló 1897. évi XX. tc. fogalmazta meg a kezelés éves eredményeit, a vagyonkészletet, a bevételeket és a kiadásokat, a pénztári eredményt rögzítő adatok (tárcanaplók, rovatszámadások, leltárak, főkönyvek) összeállítását, megkülönböztetve az egyszerű (kincstári) számvitelt, amely a gazdaság összes jövedelmének, valamint a kettős (kereskedelmi) könyvelést, mely az egyes termelési ágak jövedelmeinek kimutatására is alkalmas volt. Az ellenőrzést – a törvény szerint – az önálló minisztériumi számvevőségek végzik, ami a pénztárak és az anyagkezelés rovancsolására, az utalványozás érvényesítésére, továbbá az igazgathoz szükséges nyilvántartások és statisztikák készítésére terjedt ki.¹⁰³

Az állam a saját birtokainak adminisztrációját az I. világháború után ennél jóval részletesebben szabályozta. 1924-ben, az üzemiséssel egyidejűleg rendelte el a minisztérium a majoronkénti termény- és állatszámadások készítését, a rendelkezésre álló készletek napi nyilvántartását és havi lezárását, az anyagfelhasználás tételenkénti kimutatását, a fogatok és a gépműhelyek munkaidejét rögzítő naplók, valamint a táblánkénti adatokat tartalmazó vetés-tervi, talajhasználati és trágyázási könyvek vezetését. Az ugyancsak előírt, az egyszerű számvittel kimutatott adatok átszámításán és csoportosításán alapuló kettős számtartást azonban, mivel a tisztviselők a „könyvelési munkákban kellő jártassággal nem bírhattak..., s a birtokokon olyan munkatorlódások álltak elő, melyek a központi számadó hivatalok (a kasznárság, a pénztár, az építészeti és a gépműhely) teljesítményét teljesen lekötötte”, néhány hónap múlva fel kellett függeszteni.¹⁰⁴

Ez azonban nem akadályozta az üzem- és számvitelre vonatkozó újabb és újabb központi utasítások elrendelését. A terménybecsléseket, a próbacséplések eredményeit, a termésátlagokat kerületenként a „megkívánt részletességgel és elvárható körülményekkel”, az aratásig hetente kellett elkészíteni, a növénykísérletekről, a tenyészállatokról, a fejési eredményekről, a hizlalásról önálló számadások készültek, de a minisztérium a heti pénzforgalom kimutatását és a pénzforgalmi előirányzatokat is megkövetelte, melyekben, az utasítások szerint, a követelések és a tartozások, illetve a rovatkönyvben előírt és a pénztárilag nem kezelt tételek egyaránt szerepeltek. 1938-tól valamennyi állami birtoknak hetente kellett beszámolnia az idősze-

¹⁰² MOL K 184. 4132. cs. 5. tétel. 49190/1934, 4929. cs. 5. tétel. 16886/1938, 6603. cs. 5. tétel. 14115/1943, 6606. cs. 5. tétel. 525507/1943.

¹⁰³ 1897: XX. tc. 70, 71, 76, 77, 84, 95, 96.§, Erdész Á. 1986. 37.

¹⁰⁴ MOL K 184. 2638. cs. 5. tétel. 30060/1924, Erdész Á. 1986. 36-37.

rú gazdasági munkákról, az időjárásról és minden „rendkívüli” eseményről, majd pedig, mivel „ismételen előfordult, hogy az uradalmak az időszakonként összeállítandó jelentéseket késedelmesen vagy egyáltalán nem terjesztik fel”, az ügyosztály beadványjegyzékben szabályozta az elkészítendő kimutatásokat.¹⁰⁵

A gazdálkodás átfogó, hosszú távú szabályozására az üzemtervek szolgáltak. A földművelésügyi tárca 1926-ban, a gazdasági konszolidációt követően rendelte el az állami birtokok számára, hogy a termelés „immár rendszeres üzemterv szerint történjen”, melyben az uradalmak leírásának, felszereléseinek, termelési irányának, kezelési módjának és a jövedelmi előirányzatoknak (a remélt tisztajövedelemnek) kellett szerepelnie.

A Gödöllőn készült terveket azonban az ügyosztály nem fogadta el, és a „krónikussá váló unrentabilitás” megváltoztatása érdekében egy másik, „felettebb részletes” üzemtervet sürgett, melyben „legalább tíz, de lehetőleg húsz évre visszamenőleg” a földterület táblánkénti kihasználásának, a terméshozamoknak, gazdasági kerületenként a havi csapadékeloszlásnak, az ingó- és ingatlanvagyonnak, a holt- és élőleltárnak, végül a cselédlétszámnak a kimutatását írta elő. Majd 1938-ban újabb üzemterv és egy 10 éves építési program elkészítését rendelte el a koronauradalom számára, mivel csak „olyan beruházások engedhetők meg, melyek eredményét részletes üzemi számítások valószínűsítik.” Ebben, a minisztérium szándéka szerint, a szántóföldi termelés, a forgók nagysága, a várható terméseredmények, az állatlétszám-, a takarmányozási és a fejési előirányzatok, valamint a tervezett szegődményes- és tisztviselőlétszám szerepelt volna, ám az előzőekhez hasonlóan, ez sem készült el.¹⁰⁶

E vázlatos áttekintés az állami birtokok igazgatásának és egyúttal a központi gazdaságirányítás egyértelmű bürokratizálódását jelzi. Ennek intézményi keretét az 1889-ben önállósult földművelésügyi minisztérium, valamint a fő- és ügyosztályok, köztük a ménesbirtokok ügyosztálya adta, melynek apparátusát az osztályvezető és a beosztott tisztviselők (az 1920-as években 10 fő) alkotta. Eszközei között pedig megtalálhatóak az adminisztráció magánuradalmakban régóta megszilárdult hagyományos és Gödöllőn is a 19. századra visszanyúló elemei: a termett gabonát és az állatállományt a birtok „természetes” részeként kezelő számadások és leltárok, vagy a gazdálkodás eredményéről tájékoztató, előirányzott, illetve tényleges kiadások és bevételek kimutatása. Emellett a kormány – a ’20-as évek piaci retorikájához alkalmazkodva – rendelte el a nem csupán másfajta képzettséget, de eltérő gondolkodásmódot és mentalitást feltételező, a rozs- és búzakészletekre, a szarvasmarha- és juhállományra, mint

¹⁰⁵ MOL K 184. 2786. cs. 5. tétel. 10168/1925, 2907. cs. 5. tétel. 57329/1926, 3491. cs. 5. tétel. 47931/1930, 3776. cs. 5. tétel. 103004/1932, 103014/1932, 4929. cs. 5. tétel. 16712/1938, 6603. cs. 5. tétel. 524884/1943.

¹⁰⁶ MOL K 184. 5805. cs. 5. tétel. 509517/1941.

értékesíthető tőkejavakra (üzem- és eleventőkére) tekintő kettős könyvvitelt¹⁰⁷ vagy a termelés tervezését és ellenőrzését biztosító, immár az időjárást és a talaj összetételét is „racionálisan” kalkuláló üzemtervek készítését.

Ne gondoljuk azonban, hogy az igazgatás és a számvitel előbb bemutatott ideálja maradéktalanul megvalósult a gödöllői uradalomban. A továbbiakban a kodifikált szabályok, a központi utasítások és a kötelezettségek megszegésének módjait vizsgáljuk.

A gazdálkodás évről évre ismétlődő, következmények nélküli hiánya, a tervezett költségvetések, illetve a kiadások vissza nem fizetett állami hitelekkel és póthitelekkel történő finanszírozása az elvárt bürokratikus fegyelem lazulásához is hozzájárult. A koronauradalom évtizedeken keresztül mások által használt terület után fizetett adót, a jószágigazgatók több ízben a határidőkhöz kötött: a költségvetésről, az eladásokról és a készletekről készítendő kimutatások késését vagy elmaradását jelentették (és tették felelőssé a kerületeket), a kettős könyvelést pedig a minisztérium az állami birtokok tiltakozása miatt kényszerült visszavonni a „gyakorlatban kiforrott és bevált” egyszerű számvittel szemben.¹⁰⁸

A leglátványosabb ellenállás az 1920-as évek üzemtervével kapcsolatos. A földművelésügyi kormányzat 1926-ban kötelezte a koronauradalom igazgatóját, Czító Győzöt üzemterv készítésére, amit – miként említettük – az ügyosztály a birtoknak küldött válaszában egyértelműen visszautasított: „Részletes adatok híján, még tárgyalás alá vehetőnek sem találtam. Észrevételem, hogy az üzemterv a tényleges viszonyok és lehetőségek figyelmen kívül hagyásával, minden átgondolás nélkül állíttatott össze. A kidolgozott üzemterv igazolására olyan optimisztikus adatok alapján egybeállított jövedelmi előirányzat készült, melynek elérésére évtizedek múlva sem lehet számítani... A birtok felelős vezetőjétől elvártam volna, hogy – ha az új üzemterv kidolgozásában nem is vesz részt, és annak irányelveit a kidolgozással megbízott tisztviselőknek nem jelölte ki – a munkát, melynek helyes kidolgozásától az uradalom sorsa függ, legalább láttamozza, és ahhoz, felelősségét átérezve, felterjesztésében hozzájárul.”¹⁰⁹

¹⁰⁷ A tőkés gazdaság bürokráciáját jól ismerő Werner Sombart fogalmazta ezt meg talán a legszemléletesebben: Aki „belemélyed a kettős könyvelésbe, el kell felejtse a javak és a szolgáltatások összes minőségi jegyét, a szükségletkielégítés folyamatának minden organikus korlátozottságát, és egyes egyedül a szerzés eszméje kell hogy eltöltse. Ha el akar igazodni a rendszerben, nem tehet másként: nem láthat maga előtt csizmákat és hajórakományokat, lisztet vagy gyapotot, hanem kizárólag értékösszegeket, amelyek csökkennek vagy növekednek.” Idézi Kocka, J. 1982. 127.

¹⁰⁸ MOL K 184. 2787. cs. 5. tétel. 11368/1925, 2906. cs. 5. tétel. 51133/1926.

¹⁰⁹ Az e sorokat író Vattay Dezső az uradalom „tényleges lehetőségeit” és a jövedelmi előirányzat „optimizmusát” reálisan ítélte meg, mivel néhány évvel korábban Gödöllőről került a minisztériumba (tehát Czító egykori beosztottja volt).

Hasonló sorsra jutott az 1938-ban elrendelt üzemterv is: Kelemen Imre jószágigazgató a táblánkénti más-más talajösszetételre, az állandóan változó éghajlati, művelési és „munkáviszonyokra” (az előre nem kalkulálható munkáshiányra) hivatkozva tartotta megvalósíthatatlannak.¹¹⁰

Az elutasító attitűdök mögött egy alapvető ellentmondást feltételezünk. A kormány az állami uradalmak termelését hosszú távra tervezte, Gödöllőn azonban a gazdatisztek mindennapi tapasztalata: a gazdálkodásnak a talajadottságokkal és az udvari vadászatokkal szembeni kiszolgáltatottsága (pl. a vadkárok, ami ellen semmit sem tehettek), a termésingadozások, sőt a gyakori takarmány- és gabonahiány – annak realizálását akadályozta. (Az ügyosztály, és ezzel a tisztviselői is tisztában lehettek, amikor tíz vagy húsz évre visszamenően a vetésszerkezet táblánkénti és a csapadékmennyiség kerületenkénti kimutatását kérte, teljesíthetetlen feladatot rótt a gazdatisztekre.)

A központi akaratok más módon is megghiúsulhattak, ami a bürokrácia működésének további mozzanatait szemlélteti. A földművelésügyi minisztérium 1934-ben rendelte el Gödöllő számára az Ács-féle ligetes tengeriművelési kísérletet, amire azonban nem került sor. Az akkori jószágigazgató, Czegléd Ákos a miniszternek írt levelében ezt azzal indokolta, hogy a „rendelet szerint”¹¹¹ a kísérlet az Országos m. kir. Növénytermelési Hivatal utasításai, illetve kívánsága szerint hajtandó végre, arra nézve azonban, hogy a koronauralom a kísérletet az állomástól¹¹² kérendő részletes terv szerint állítsa be, az igazgatóság utasítást nem kapott.” (A kísérleti állomás viszont egy másik, fajta-összehasonlító kukorica-kísérletet rendelt el, amivel a jószágigazgató a galgamácsai kerületet bízta meg.) Ezért Czegléd arra kérte a minisztert, utasítsa a kísérleti állomást, hogy „tekintettel az uradalom kísérletekkel való erős megterheltségére, a jövőben a kísérletek lefolytatására vonatkozó útmutatásokat az igazgatóságnak idejében küldje meg, nehogy a mostani eset újból előállhasson.”¹¹³

A jószágigazgató tehát az önálló utasítás és a részletes kísérleti terv hiányára hivatkozik, ami „megakadályozta” a rendelet végrehajtását. Valójában a szétagolódott földművelésügyi szakigazgatás és a gyarapodó ügyosztályok együttműködésének zavarát használja ki, amikor az uradalom számára „erősen megterhelő” termelési kísérletet nem hajtja végre. (Az állami birtokok ügyosztálya mellett, más-más testületek irányították az erdőgazdálkodást, a növény-

¹¹⁰ MOL K 184. 5805. cs. 5. tétel. 509517/1941.

¹¹¹ A 47759/1934. sz. FM rendeletről van szó.

¹¹² Czegléd a Növénytermelési Kísérleti Állomásra utal, mely a Növénytermelési Hivatal felügyelete alatt működött.

¹¹³ MOL K 184. 4131. cs. 5. tétel. 46693/1934.

termelést, a szőlészetet, az állattenyésztést, valamint a gödöllői burgonyatermelési és a méhészeti telepet is.)¹¹⁴

Más esetben a közigazgatás megyei hivatalaival vagy a szakintézetekkel (Állategészségügyi Intézet, Országos Mezőgazdasági Biztosító Intézet) folytatott viták, illetve a koronauralom különleges történeti-jogi státusa nehezítette a még oly racionális feladatok végrehajtását. 1925 áprilisában határozta el Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye alispánja az Isaszeg–Dány–Zsámbok törvényhatósági közút kiépítését: a meglévő 14-32 méter széles földút 4 méter szélességben való kövezését, ami „készpénzben és természetbeni fuvarban nagy terhet jelent a koronauralom számára.” (Isaszeg 6.600 aranykorona, Dány 8 vagon búza árával járult a költségekhez, melynek 40 %-át egyenes adó formájában a birtoknak kellett viselnie.) Czító Győző ezt mégis elfogadta, a kincstári jogügyi igazgatóság viszont az Isaszeg–Dány szakasz tulajdonjogának tisztázását rendelte el. Ennek nyomán a gazdatisztek „beható kutatásokat” végeztek, és Isaszeg 1865. évi tagosítási térképe, valamint telekkönyve alapján sikerült igazolniuk, hogy az akkori út az uradalom jogelődjéé volt. Ezért a jószágigazgató az út kövezése után fennmaradó földszéleket, a mellékhaszonvételekkel, pl. a fahasználattal együtt, továbbra is a birtok tulajdonának tekintette, ami az arra ugyancsak igényt tartó vármegyével több éves konfliktushoz vezetett.

Ennek feloldására az alispán 1928 márciusában, az államépítészeti hivatal bevonásával, „bizottságilag való helyszíni letárgyalást” kezdeményezett, amely a földszéleket a megyének átadó csereszerződés megkötését rendelte el. Ezután azonban, mivel „az államépítészeti hivatal vezetésében és személyzetében beállott változást követően, a határköveket az új út széléről felszedték, és a régi út szélére helyezték át”,¹¹⁵ újabb helyszíni szemle megtartása „vált szükségessé”, amit az ingatlancsere reményében 1929-ben és ’30-ban immár Czító Győző is több ízben sürgetett.

Ezen a ponton újabb akadály támadt. Az uradalom által átadandó terület, vagyis a földszélek telekkönyvi rendezéséhez, a pénzügyminisztérium és a minisztertanács beleegyezése után, a kormányzó „legkegyelmesebb hozzájárulása” is szükséges volt, ami, „mivel a csorbíthatatlan koronabirtok sem állagában, sem értékében csorbát nem szenved”, 1932 áprilisában valósult meg.

¹¹⁴ Ez a példa Parkinson törvényeit juttatja eszünkbe, és azt jelzi, hogy a bürokrácia számbeli növekedése, a kompetenciák elkülönítése nélkül, nem járt feltétlen együtt a hatékonyabb működéssel, és nem garantálta a központi célkitűzések megvalósulását. (1890-ben a földművelésügyi minisztérium 16 ügyosztályán 148-an dolgoztak, 1942-ben az 50 ügyosztály 139 fogalmazási, 505 segédhivatali, 227 számvevőszéki és 305 szaktisztviselőt, összesen 1176 főt foglalkoztatott.) Máté I. 1936. 660-674, Pataky E. 1970. 182, Parkinson, N. 1983. 25-39.

¹¹⁵ Arról, hogy ezt ki és miért tette, nincs információnk.

Az ügy lezárását azonban még egy adminisztrációs hiba késleltette. A kormányzó összesen két kataszteri hold átengedéséhez járult hozzá, amely nem tartalmazta a Dány határában fekvő, ugyancsak az úthoz tartozó további 22 holdat. Ezért 1934 májusában a földművelésügyi minisztérium utasította az uradalmat, hogy e terület leírásához szükséges telekkönyvi és kataszteri birtokíveket, a forgalmi és adóérték bizonylatokat, valamint a vázrajzokat szerezze be és terjessze fel. Ami, bár a levéltári akta erről már nem tájékoztat, az egy évtizede az uradalmi útszakasz kiépítésével kezdődő ügy, attól függetlenedő, újabb és újabb elágazásait létrehozó további folyamatára enged következtetni.¹¹⁶

Fontos hangsúlyozni, e példával sem a bürokratikus ügyintézés hatékonyatlanságát kívántuk sugallni, és nem gondoljuk, hogy a magánfelek közötti ingatlanviták ne produkálhattak volna ehhez hasonlóan hosszú és nehézkes eljárásokat. De azt ismét jelzi, hogy a „kétirányú párhuzamosságokat”¹¹⁷ eredményező, azaz egymás mellé rendelt közigazgatási szereplők jelenléte (a megye, az államépítészeti hivatal, a jogügyi igazgatóság és ide soroljuk az önkormányzatához ragaszkodó uradalmat), valamint a formális és szimbolikus döntések hierarchiája (pénzügyminisztérium–minisztertanács–kormányzó) egy csupán néhány holdas ingatlan-cserét is rendkívül megnehezített, valamint újabb és újabb adminisztratív terheket rótt a gazdasztekre.

IV.2. Az uradalom belső igazgatása

Mi jellemezte az uradalom belső igazgatását? A birtok élén az *igazgatóság* állt, melyet a jószágigazgató, a titkár és egy magángyakornok alkotott. A termeléshez szükséges anyagok és felszerelések beszerzéséért és nyilvántartásáért a *kasznárság* felelt, a birtok pénzügyeit, a bevételeket és a kiadásokat a *pénztár* kezelte. Az 1920-as évek végéig mindkettőben egy hivatalvezető (jószágfelügyelő) és egy beosztott tisztviselő (intéző) dolgozott, és az igazgatóságnak rendelődött alá a *gépműhely*, valamint az *építész*, melyet egy-egy intéző irányított.¹¹⁸ Az uradalom termelési egységei a *gazdasági kerületek* voltak: a központi Szárító kb. 1.960 kataszteri hold, Babat 1.510, Kerepes 2.660, Isaszeg 3.230 és Mácsa 1.300 hold, melyekbe a

¹¹⁶ MOL K 184. 4129. cs. 5. tétel. 46254/1934.

¹¹⁷ Magyary Zoltán kifejezése, aki részletesen ír erről 1932-ben készült közigazgatási reformtervezetében. Magyary Z. 1932.

¹¹⁸ Az 1930-as évek végén az igazgató és a titkár mellé egy kéttagú *segédhivalt* hoztak létre, a kasznárság három (hivatalvezető, beosztott- és segédhivatalnok), a pénztár egyetlen főből állt (hivatalvezető). A gépműhelyt és az építészeti összevonták, s a vezetője szintén egy kéttagú segédhivalt kapott. MOL K 184. 3617. cs. 5. tétel. 99313/1931, 7218. cs. 5. tétel. 231694/1944.

főintéző és a segédtsízt mellé ideiglenesen egy-egy magán- vagy ösztöndíjas gyakornokot rendeltek.

E könnyen áttekinthető, valamennyi állami birtokon megegyező intézményi struktúra működéséről a kerületi beosztás két világháború közötti változásai és az ahhoz fűződő egykori tapasztalatok nyújtanak információkat. A földművelésügyi minisztérium 1920-ban irányozta elő, hogy az állami birtokok fejlesztésével és belterjességük növelésével együtt, az „egy kataszteri holdra jutó felügyeletnek és ellenőrzésnek” is erősödnie kell, és ez, valamint a gazdasági kerületek „gondosabb vezetése, a munkaerő jobb kihasználása szükségessé és indokolttá teszi” 2-3.000 holdas területük megosztását és újabb intézőségek létesítését.¹¹⁹

A koronauradalom számára viszont az ügyosztály 1923-ban az addigi nyolc helyett öt kerület kialakítását rendelte el (az önálló Ilkamajort Kerepeshez, Harasztot Szárítóhoz és Szentkirályt Isaszeghez csatolva), amivel a jószágigazgató is egyetértett. Czító Győző azzal érvelt, hogy a kerületek szántóföldje korábban olyan kevés volt, ami „nem bírt el” egy intézőt és egy segédtsízt, ezért azonban a kerületvezető a „tisztviselőket igénylő” feladatokat (a cselédek fizetésének, illetményföld-, gabona- és kertjárandóságának kiadása, a tengeri részelése, naplók vezetése, a napszámosok összeírása) a „munkafelvigyázó” béresgazdákra vagy a csőszökre bízta. Ez pedig „visszaéléseket eredményezett, az adminisztráció elmaradását..., a cselédség tudomással bírt a vezető lekötöttségéről, ilyenkor a teendőit közönnyel, sőt a legnagyobb rosszakarattal végezte.”

Az új beosztást az is szükségessé tette, hogy a gyenge hozamú, futóhomokkal borított kerületek „állatállományukat saját terménnyel jóformán sohasem tudták ellátni”, és ha az igazgatóság „más intézőségeket kényszerített a takarmány átadására, abban nem volt köszönet, mert a legrosszabb minőségűt adták oda.” Az egyesítés után viszont lehetőség nyílt a „kerületek önfenntartására”, illetve az „elvárt gazdasági követelmények” (a jövedelmezőség) teljesítésére.

A jószágigazgató végül a takarékosabb gazdálkodással és az egyszerűsödő bürokráciával érvel: a kevesebb intézőség kevesebb cséplőgarnitúrát, gépészt, éjjeliőrt, valamint tiszti és tejesfogatot igényel. Továbbá „kisebb és olcsóbb” adminisztrációt, ezáltal „számadásaikat a központi tisztviselők is kevesebb munkával állíthatják össze.”¹²⁰

Ez a beosztás nem maradt változatlan a két világháború között. 1942 elején Kelemen Imre jószágigazgató kérte az 1923-ban összevont Kerepes és Ilkamajor „rendbetételét”, ami egyéb szervezeti és személyi változásokhoz kapcsolódott. Az ebben az évben létrehozott *melléren-*

¹¹⁹ MOL K 184. 2254. cs. 5. tétel. 68121/1920.

¹²⁰ MOL K 184. 2906. cs. 5. tétel. 51133/1926, 5465. cs. 5. tétel. 36759/1933.

delt számvevőség ugyanis a pénztári ellenőrzést „feleslegessé tette”, ezért Morzsányi Kálmán ellenőrt pénztárosnak nevezték ki Téglá György helyére. Kelemen az ügyosztály vezetőjének, Zboray Ferencnek erről a következőket írja:

„Kedves Barátom! A „a legutóbbi birtokszemle alkalmával újra megerősítve látom, hogy a kerepesi kerület ügyvitelében változtatni kell, vagy azáltal, hogy a kerületet szétválasztjuk, vagy bizonyos személycserét hajtunk végre. Én egyelőre Zlinszky főintéző helyére Jármay intézőt helyezném át [az isaszegi kerületből – Cs.T.], Jármay helyébe osztanám be Téglát, és Zlinszkyt pedig beosztanánk az igazgatóságba. Ha Kerepes szétválasztva lesz, ideiglenesen nyugodtan meg merném bízni Jármayt az egyik rész vezetésével, és akkor a kerületen valami kevés lendítve lesz. De ebben az összetételben semmi esetre sem maradhat.”¹²¹ (Zlinszky Lajos, akivel Kelemen láthatóan elégedetlen volt, a következő jószágigazgató kinevezése után, a szokásos tömör indoklás szerint a „szolgálat érdekében” Kisbérre helyezték át.¹²²)

Ezt követően a minisztérium a két évtizeddel korábbi kerületegyesítésről kért információt, amire Kovács Lajos jószágfelügyelő (1923-ban a kerepesi kerületben szolgálatot teljesítő segédtiszt) az ügyosztály egy másik tisztviselőjének, Ruzinkó Gábornak írt levelében reagált:

„Kedves Gabikám! A jelenlegi kerepesi kerület egyesítésére vonatkozó rendeletnek az irattárban nyoma sincsen, sem az iktatóban, sem a tárgymutatóban. Mindössze annyit tudtam megállapítani, hogy 1923-ban az ilkamajori kerület vezetőjét, Szilágyi Elemér jószágfelügyelőt Babatra, helyébe Rochlitz Tódor jószágfelügyelőt helyezték ide. Biztos emlékezetem szerint Rochlitz '23 szeptemberében itt szolgálattételre jelentkezett, állását azonban nem foglalta el, mert ezt feltehetően valami bizalmas vagy szóbeli rendelkezéssel módosították. Utána történt október vagy november hónapban az ilkamajori és kerepesi kerület összevonása Brokés József jószágfelügyelő vezetése alatt. Igen sajnálom, hogy pontosabb választ adni nem tudok, de mostanáig bogarásztunk a raktárban és a padláson heverő könyvek és iratok között, sajnos jóformán eredmény nélkül.”

Végül az 1942-ben kinevezett új jószágigazgató, Thiringer Vilmos immár határozottan kezdeményezte Kerepes és Ilkamajor újbóli kettéválasztását, Kerepes eredményesebb igazgatása és különösképp az oda szerződtetni tervezett munkások, valamint a cselédek „fokozottabb és könnyebb” ellenőrzése érdekében. Amit a minisztérium készséggel elfogadott, mivel

¹²¹ Kelemen visszaemlékezéséből tudjuk, hogy Zborayhoz „már az iskolai korban kezdődő régi barátság” fűzte, és akivel a koronauradalomban az I. világháború előtt gyakornokként szolgált együtt. A Mezőgazdasági Múzeum Adattára. IV. 256. Kelemen Imre: Gazdasági pályán eltöltött életem emlékei. 1964.

¹²² MOL K 184. 6601. cs. 5. tétel. 292364/1942.

az elmúlt 19 évben „bebizonyosodott, hogy a két kerület egyesítése nem volt megfelelő megoldás.”¹²³

Milyen következtetéseket tehetünk a kerületi változások körülményeiből. A földművelésügyi kormányzat az első világháború után az állami birtokok gazdasági modernizációját a cselédek és az egyéb alkalmazottak felügyeletének erősítésével kapcsolta össze, amiben minden bizonnyal közrejátszott 1918-19 tapasztalata. Ez motiválta az intézőségekre, mint termelési és igazgatási egységekre vonatkozó normatív szabályozást, amit a gödöllői jószágigazgatók maradéktalanul elfogadtak.

Czitó Győző jelentéséből az is kiderül, hogy, bár a gazdatisztek feladatait pontosan szabályozták, ez nem valósult meg következetesen. A cselédek és a részesek járandóságainak kiadását, a napszámosok nyilvántartását, valamint a számadási naplók vezetését ugyanis a béresgazdák végezték, ami – a jószágigazgató érvelése szerint – éppen az előírt adminisztrációs fegyelem és az ellenőrzés lazulását eredményezte.¹²⁴

Az intézőségek összevonásának másik argumentuma: az önfenntartásuk vagy önálló jövedelmezőségük biztosítása azonban a partikularizmussal, gazdasági együttműködésük szűkülésével járt együtt: szintén Czitó írja, hogy miközben egy-egy kerület elmaradt az előirányzott munkájában, ezért földjeiből kénytelen részes művelésre kiadni, addig „szomszédja állatait pihentette.”¹²⁵

Ne gondoljuk azonban, hogy a kerületek átalakításában kizárólag „racionális” tényezők vagy a központi bürokrácia normáinak követése játszott szerepet – erre Kelemen Imre és Kovács Lajos a hivatali érintkezés szabályain túllépő, személyes hangvétellű levele utal. Kelemen szövegében a tevékenységi körök differenciátlansága: a pénztár, a gazdasági kerület és az igazgatóság közötti tisztviselői cirkuláció jelenik meg, amiről a minisztériumi osztályvezető a jószágigazgatóval való bizalmas egyeztetés nyomán döntött, és amit, úgy tűnik, nem a szakmai érvek motiváltak. Kovács Lajos emlékezetében pedig a két évtizeddel korábbi döntésnek kizárólag az informális mozzanatai maradtak meg.¹²⁶

¹²³ MOL K 184. 6152. cs. 5. tétel. 17191/1942, 6603. cs. 5. tétel. 524040/1943.

¹²⁴ Az Esterházy-uradalomban az 1930-as években a számadásokat a béresgazdák, a pénztári naplókat az intézők vezették, ami „inkább szokás, mint törvény volt.” Gaál L. 1971. 116.

¹²⁵ MOL K 184. 5465. cs. 5. tétel. 36759/1933.

¹²⁶ Thiringer Vilmos kinevezését követően további szervezeti változások zajlottak: 1943-ban a földművelésügyi minisztérium a Nemzeti Közművelődési Alapítvány, illetve a Telepítési Alap tulajdonában lévő kőkúti és kompolti maradékirtokokat a koronaúradalomhoz csatolta, és gazdálkodásuk, valamint „ügykezelésük” vezetésével a gödöllői igazgatóságot bízta meg. (Az összevonás körülményeiről és motivációiról levéltári adatokat nem találtunk.) MOL K 184. 6599. cs. 5. tétel. 36126/1943, 6603. cs. 5. tétel. 524959/1943, 7218. cs. 5. tétel. 231391/1944.

A birtokigazgatással foglalkozó munkák nagy figyelmet fordítottak az egyszemélyi és a testületi irányítás problémájára, utóbbi eszközének a tisztiszéket tekintették, amit Kállay István 1848 után egyenesen „halhatatlannak” minősített. A gödöllői uradalom tisztiszéki jegyzőkönyvei sem a dualizmus korszakából, sem az 1920-as és '30-as évekből nem maradtak meg, Kelemen László visszaemlékezése azonban röviden beszámol róla:

„A ménesbirtokok rendszere szerint minden hónapban, ha nem volt valami sürgős vagy rendkívüli ügy, tisztiülést tartottunk. Ezeken pontos jegyzőkönyvet vezettünk, melynek másolatát minden kerületvezető megkapta. Az ülésen először felolvastuk az előző ülés jegyzőkönyvét, azután sorra vettük, hogy az abban foglaltakat mindenütt végrehajtották-e, és mi módon. Ennek megtárgyalása után az igazgató előadta az általa elkészített tervezet szerinti kívánságait. Ehhez az intézők hozzászólhattak, majd az igazgató véglegesítette rendelkezéseit, amit jegyzőkönyvbe foglaltak, és ezt pontosan be kellett tartani. Ezzel a rendszerrel egy hónapra előre mindenki tudta, mi a dolga... Nekem elvem volt olyan dolgokba, ami a kerület vezetőjének hatáskörébe tartozott, nem beleavatkozni.”¹²⁷

E mondatok a tisztizék mechanikus, megszilárdult rítusrend szerinti működésére utalnak, ami nem a közösen hozott döntések és a viták terepe volt, hanem az előre elkészített igazgatói utasítások elfogadására és a korábbiak végrehajtásának ellenőrzésére szolgált. Azaz a tisztizék, a birtokkormányzat tradicionális intézményeként, annak egységét és a tisztviselők pontosan szabályozott hierarchiáját jelenítette meg, valamint a rendszeres kommunikációt és az információk áramlását biztosította, anélkül, hogy az uradalom kollektív irányítását ellátta volna. Az egy hónapra előre rögzített teendők pedig a lokális döntéseket akadályozták¹²⁸, és a termelés minden részletére kiterjedő központi határozatoknak kívántak érvényt szerezni. (Az 1930-as években ezek egyre gyakoribb fóruma a minisztériumban tartott értekezletek, melyeken a birtokok vezetői is részt vettek.)

A továbbiakban az igazgatás és az uralom gyakorlásának meghatározó elemét, a tisztviselők ellenőrzését és fegyelmezését vizsgáljuk.

Az 1942-ben létrehozott mellérendelt számvevőség – nevével ellentétben – a birtok igazgatóságának rendelődött alá, ezért tényleges pénzügyi ellenőrzést nem végezhetett. A költségvetés háború alatt egyre gyorsabban növekvő deficitjét szó nélkül hagyta, sőt 1942 nyarán maga kérte a koronauradalom postatakarékpénztári számlájának dotálását 25 ezer pengővel,

¹²⁷ Kelemen Imre: Gazdasági pályán..., Kállay I. 1980. 284.

¹²⁸ Figyelemre méltó ezen a ponton a narráció. Kelemen miközben a tisztizék működését írja le, *elveként* veti közbe a kerületi intézők önállóságának tiszteletben tartását. Ez azonban aligha érvényesült, és inkább a késői, a szakmai függetlenségre épülő identitásának kifejezése.

hogy a „kifizetések teljesíthetőek legyenek”, majd a következő évben szemet hunyt a termény- és anyagszámadások elmaradása felett.¹²⁹

Az anyag- és raktárkészleteket kerületenként ellenőrizték, a betérjesztett jelentéseket a minisztérium rendre elfogadta. Központi rovancsolást 1929 áprilisában tartottak Scherer Ottó vezetésével: őszi rozsból 22 q (az elkönyvelt készlet 70 %-a), tavaszi árpából 4 q, kölesből 32 kg hiányt találtak, amit Scherer „természetes magtári apadásnak” minősített, és amit az ügyosztály részéről Vattay Dezső „jóvágó tudomásul vételre” javasolt. (Mindketten Gödöllőről kerültek a minisztériumba, Scherer hamarosan ismét Czitó Győző beosztottja lett, tehát ismerték az uradalom adminisztrációját, és aligha volt érdekük – az állandó áthelyezések és a szolgálati beosztás bizonytalansága miatt – annak szigorú ellenőrzése és minden részletének nyilvánossá tétele.)¹³⁰

A személyes kapcsolatok a tisztviselők fegyelmezésének gyakorlatát is befolyásolták. A jószágigazgatók: Czitó, Czeglédy, Kelemen és Thiringer egy sor „mulasztást” követett el (a számadások késedelmes elkészítése, a szerződéses fegyelem hiánya, az üzemterv „szabotálása”, engedély nélküli kézi eladások), ám a rendreutasításon és a fenyegetőzésen kívül, ez semmilyen szankcióval sem járt.

Hasonlóan elnéző volt a minisztérium a beosztott gazdatisztekkel szemben. A vizsgált két évtized alatt – a rendelkezésre álló adatok alapján – csupán Mogyorósi Kálmán intéző kapott hivatali megrovást, és nem a gazdálkodásban elkövetett vétségért, hanem az alárendeltségi viszony megszegéséért (az írásbeli engedély bevárása nélkül kötött házasságot).¹³¹

A koronauradalom másik két tisztviselője még bábolnai szolgálata alatt követett el mulasztásokat, amit érdemes részletesebben szemügyre vennünk. Vitéz Kováts Géza, a nagybábolnai gazdasági kerület vezetője 1932-ben készített írásos jelentést¹³², mely szerint Hack Endre építészeti intéző „az állami javakat nem kezeli lelkiismeretesen” (a helybeli vendéglősnek „kocsiszámra” küld műhelyi hulladék fát, és saját konyhájában is „tetemes mennyiséget” használ fel), állatállománya a megengedett létszámot meghaladja, és azok a vetésben „nagy károkat okoznak”, 10 q burgonyát nem fizetett ki, továbbá két alkalmazottjától 2400 négyszögöl illetményföldet bérel, amit velük, azaz uradalmi költségen műveltet. Mindez a „tisztikar tekintélyét annyira lerombolta, hogy megdöbbenve és pirulva kellett hallanom a környéken élő tekintélyes emberek súlyos kritikáját.”

¹²⁹ MOL K 184. 6602. cs. 5. tétel. 36726/1943, 6603. cs. 5. tétel. 524754/1943, 6606. cs. 5. tétel. 526354/1943, 7216. cs. 5. tétel. 229158/1944.

¹³⁰ MOL K 184. 3321. cs. 5. tétel. 15429/1929, 3617. cs. 5. tétel. 99301/1931.

¹³¹ MOL K 184. 6606. cs. 5. tétel. 525507/1943.

¹³² Kovátsot 1930-ban Gödöllőről helyezték Bábolnára.

Ezt követően Hack fegyelmi eljárást kezdeményezett önmaga ellen (azért, hogy „megállapíttassék, elkövettem-e valamilyen meg nem engedett dolgot”), amit Zolnay Ödön miniszteri osztálytanácsos vizsgálata előzött meg. Eszerint, bár Kováts Géza „panasza jórészt igazolást nyert, de az építészeti intézőnek az egyes ügyekben való szerepe, működése és eljárása fegyelmi vétség megállapítására nem alkalmas. Kifogás alá eshetik, hogy állatállománya a megengedettnél magasabb, de az egyenlő elbánás elve alapján ez – úgy látszik – más tisztviselőknél is kifogásolható.” Zolnay jelentését a minisztérium elfogadta, vagyis az ügyet fegyelmi eljárás nélkül zárta le, és egyidejűleg megtiltotta, hogy Hack Endre hatóság előtti rágalmozás és becsületsértés miatt Kováts Gézát feljelentse, mivel „nem tartom a szolgálat érdekével összeegyeztethetőnek, hogy hasonló ügyek a nyilvánosság előtt tárgyalassanak.” (Hackot 1933-ban helyezték Gödöllőre, Kovátsot pedig a minisztériumba.)

A történet másik szereplője, Kósa Zoltán 1930-ban került a koronaadalom kerepesi intézőségébe (ugyanabból a bábolnai kerületből, ahol Hack dolgozott), és a minisztérium felszólítására készítette el utólagos jelentését: Bábolnán tavaszi zabból „50 q többletem volt. Ezt a mennyiséget elcseréltem a farkaskúti kerülettel azonos mennyiségű árpáért, amit a vendéglősnek adtam el, és az árából szereztem be a kerület számára a legfontosabbakat.” (A többlet abból származott, hogy a mázsálásnál zsákonként „egy kilogrammot vontunk le, holott egy zsák súlya csupán 0,45 kiló volt.”)

A minisztérium ezúttal az esetleges fegyelmi eljárást megelőző vizsgálatot sem tartotta fontosnak, Kósát viszont az állami birtokok számviteli rendjével ellentétes eljárásáért, amely „minden meggyanúsításnak tág teret nyújt, és igen alkalmas, hogy a tisztviselők tekintélyét a cselédség szemében is aláássa” megintette.¹³³

Közvetve jutott szerephez a koronaadalom vitéz Ady János kompolti főintéző ügyében. A Heves megyei állami birtok volt magtárosa 1934-ben panaszolta be az ügyosztálynak Adyt szabálytalan vételezések és elszámolások, egyéni haszonszerzés miatt, valamint mert a „búza-lopás nem csendőr által lett nyomozva, és azt az intéző úr elsimította.” A minisztérium Kakasy Ödön gödöllői jószágfelügyelőt, az isaszegi kerület vezetőjét bízta meg az eset „bizalmas és tapintatos” kivizsgálásával, aki eredményét röviden összegezte: a feljelentésben emelt vádak általánosságban alaptalanok, mindössze annyit lehet szabálytalannak tekinteni, hogy a saját háztartásának végzett daráltatás ellenértékét, valamint a baromfikerítés és a tengerigóré készítéséhez igénybe vett szegődményes napszámokat nem számolta el, a tiszti kocsisnak rétpótlékot engedélyezett – és ehhez előzetes engedélyt nem kért. Tekintettel azon-

¹³³ MOL K 184. 5465. cs. 5. tétel. 36756/1933.

ban arra, hogy Ady János „szerződéses viszonyban van a kincstárral, és nem volt tájékoztatva az állami számvitelről, említett szabálytalanságokat nem rosszhiszeműen követte el.”¹³⁴

Nem lepődhetünk meg ezeken az eseményeken. Az anyagkészletek és a munkaerő saját célú felhasználásáról, a természetbeni járadékok: a kertek vagy a legelők megnöveléséről (ezáltal a saját és az uradalmi gazdaság határainak elmosódásáról), a beosztottaknak, tisztikocsiknak juttatott, a patrónus-kliens kapcsolatokat erősítő javadalmakról több – különböző történeti korszakokat feldolgozó – uradalomtörténeti munka tudósított már, és előfordult ez a gödöllői birtok múltjában is.¹³⁵ Példáinkat a két világháború közötti állami ellenőrzés és a büntetés illusztrálására mutattuk be.

Erre a központi hatalom, a társadalom és a nyilvánosság kizárásával formált jogot: „nem megengedett, hogy a hivatalos eljáráson kívül, társadalmi téren is folytatással legyen” – fogalmazta meg az ügyosztály a Hack Endre elleni vizsgálatban¹³⁶, ami a tisztviselők személyes autonómiájának teljes korlátozását jelentette. Ezzel összefügg, hogy a különböző mulasztások számviteli-igazgatási fegyelemsértésnek minősültek (az eljárásokban nincs szó lopásról, sikasztásról vagy korrupcióról), és a szankcionálás érvei között sem az állami javak védelme, hanem – ami úgy tűnik ennél fontosabb volt – a tisztviselői kar tekintélyének megőrzése fogalmazódik meg.

Az ügyek kivizsgálását, amihez vétségek egész sora volt szükséges, és a fegyelmezést nem az egységes norma- vagy szokásrend, hanem a személyes kapcsolatok határozták meg. Az előbbi más birtokok gazdatisztjei végezték, akik belső szolidaritás jegyében jártak el. Fegyelmi eljárást általában nem kezdeményeztek, Kakasy Ödön szerint a kompolti intéző a szabálytalanságokat „nem rosszhiszeműen” követte el, vagy Hack Endre megengedettnél magasabb állatállománya a többi gazdatiszt hasonló gyakorlatával legalizálódott.

A vizsgálatok lezárása után az érintetteket más állami birtokokra helyezték, ami a tisztviselők cirkulációjának szélesebb folyamatába illeszkedett, és a mikrohatalmi kapcsolatok (a lokális koalíciók) megerősödését akadályozhatta. Amennyiben pedig büntetésre került sor, az az egész állomány figyelmeztetésére szolgált. Kósa Zoltán megintését az ügyosztály valamennyi állami uradalommal tudatta: „A tisztviselői kart – megfelelő bizalmas alakban – mihez tartásul való közlés végett tájékoztatom, hogy nevezett tisztviselőt megdorgáltam.”¹³⁷

¹³⁴ A vizsgálatot végző Kakasy Ödönt röviddel ezután a kompolti uradalom élére nevezték ki. MOL K 184. 4131. cs. 5. tétel. 47771/1934.

¹³⁵ Wellmann I. 1933. 117-118, Farkas J. 2002. 488-489.

¹³⁶ MOL K 184. 5465. cs. 5. tétel. 36756/1933.

¹³⁷ Uo.

Nem kerülhető el végül az igazgatás hatékonyságának felvetése. Ennek „objektív” megjelenítésére a kormány számára az 1920-as években a jövedelmezőség adódott, amiből a helyi bürokrácia nem épp eredményes működésére következtethetnénk.¹³⁸ A centralizált irányítás a lokális cselekvéseket lassította, ami elsősorban a terményértékesítéskor és a beszerzéseknél okozott veszteséget. A gazdasági kerületek önálló számadótestek voltak, a rentabilitás központi normája számukra is követendő volt, ami versenyhelyzetet teremtett, ám együttműködésüket gátolta.

Mi jellemezte az uradalom kommunikációs és adminisztrációs rendszerét? A századfordulón telefonhálózat létesült az intézőségek között (a birtok széttagoltsága ezt szükségessé tette: a két szélső fekvésű major távolsága kb. 45 kilométer), és bár a jószágigazgatók gyakori meghibásodásáról, sőt elavulásáról jelentettek¹³⁹, mégsem becsülhetjük le jelentőségét az információáramlás felgyorsulásában. Ugyanakkor nem változtatta meg a személyes jelenlét és utasítások, a közvetlen ellenőrzéssel összekötött hagyományos gyakorlatát. „Én mint igazgató minden reggel az irodai dolgokat elintéztem, utána kocsira ültem, és este hat-hétig a határt jártam, ezután kerültem az ebédhez” – emlékezett három évtized távlatából is öntudatosan Kelemen Imre.¹⁴⁰ Mint láttuk, az orális kommunikáció eszköze volt a tisztiszek, ahol az elhangzó utasításokat a koordináció és a számonkérés érdekében írásban dokumentálták.¹⁴¹

A helyváltoztatásra a tiszti fogatok szolgáltak, melyek az állomány presztízsét is kifejezték. (A napi postát a kerületek között a tejesfogatok szállították, ami az elvárt gyors és pontos levelezésnek aligha felelt meg.) S majd csupán az 1942-ben kinevezett igazgató, Thiringer Vilmos tért át a „termelés szempontjait szolgáló üzemvezetés” érdekében egy Adler típusú gépkocsira, ám a központtól több mint 130 kilométerre fekvő, az uradalomhoz csatolt kompolti és kőkúti birtokrészek kezelése így is megoldhatatlan feladatot jelentett.¹⁴²

Az igazgatás birtokot terhelő költségei feltűnően magasak voltak. 1930-ban, amikor a kormány valamennyi állami uradalom számára szigorú takarékossgot írt elő, a tiszti kezelés: a tisztviselők készpénz- és terményjárandósága (134.829 pengő), a tűzbiztosítási díjak (143), az irodaköltségek (8.900), a lakásbér, a tiszti kertek és az illetményföldek egyenértéke (26.219), valamint a tiszti fogatok fenntartása (34.440 pengő) összesen 204.531 pengőbe (egy

¹³⁸ Lásd a Jövedelmezőtlenség – hiány c. fejezetet.

¹³⁹ Thiringer Vilmos írja 1943-ban, hogy a koronaauradalmi távbeszélő-hálózat és a meglévő készülékek „napról napra nehezebbé teszik a kerületekkel való érintkezést, és ezért az uradalomra súlyos károk származhatnak.” MOL K 184. 6599. cs. 5. tétel. 36158/1943, 7218. cs. 5. tétel. 231391/1944.

¹⁴⁰ Kelemen Imre: Gazdasági pályán...

¹⁴¹ Az iratkezelésről viszont Kovács Lajos idézett levele árul el részleteket, amiből kiderül, hogy a döntésekhez szükséges, minisztérium által igényelt információk nem álltak rendelkezésre, és a tisztviselő csupán „biztos emlékezetére” hagyatkozhatott.

¹⁴² MOL K 184. 7218. cs. 231391/1944.

kataszteri holdra számítva 20 pengőbe) került, ami az évi összes kiadás 39 %-át adta. (Az 1930-31-es gazdasági évben az uradalom éppen 100.000 pengő hiánnyal zárt.)¹⁴³

Az állami birtokokon és köztük a gyenge talajadottságú koronauradalomban azonban a jövedelmezőség nem lehet az igazgatás elsődleges minősítője. Gödöllő, az udvari vadászatok biztosításán kívül, az agrárpolitika reprezentálására szolgált, a „gazdaérdekek” megjelenítője, valamint az igazgatási feladatként kezelt mezőgazdasági szociálpolitika és a gazdasági munkásügyek terepe, vagy az igazgatás, fegyelmezési és ellenőrzési mechanizmusaival az uradalom társadalmi, szociális és hatalmi szervezetének fenntartását is biztosította. S ebből a szempontból egészen biztosan hatékonnak tekinthetjük.

IV.3. Az igazgatás informális szervezete – személyes kapcsolatok

Ebben a fejezetben a birtokigazgatás még egy tényezőjét: a tisztviselők közötti személyes (vagy informális) kapcsolatokat vesszük szemügyre. Erre a modern igazgatási szervezetek és a hatalom működésének kutatói egyaránt felhívták a figyelmet, hangsúlyozva, hogy a törvények, az intézmények és az azok működésére vonatkozó normák, azaz a „közvetlenül adott jelenségek előtt meg kell vizsgálnunk az apparátusok belsejében szövődő hatalmi kapcsolatokat és stratégiákat.”¹⁴⁴

A kapcsolatok értelmezéséhez a minisztérium állami birtokokat irányító ügyosztálya, a koronauradalom és a ménesbirtokok közötti fluktuációból indulunk ki. Kelemen Imrét már többször említettük: 1908 és '43 között Mezőhegyesen (gyakornokként), Bábolnán (két ízben: gyakornokként, majd jószágigazgatóként), Gödöllőn (háromszor: gyakornokként, kerületi intézőként, igazgatóként), valamint, szintén megszakításokkal, a minisztériumban teljesített szolgálatot. Czító Győző Mezőhegyesről, az 1932 és '37 között jószágigazgató Czegléd Ákos, valamint az 1942-től '44-ig a koronauradalom élén álló Thiringer Vilmos a földművelésügyi minisztériumból került Gödöllőre.

A beosztott tisztviselők cirkulációja rendszerint a birtokvezetés változásaihoz igazodott. Fridrich Géza bábolnai jószágigazgatót 1912-ben nevezték ki Gödöllő élére, aki magával vitte a fiatal Kelemen („Fridrich kieszközölte Gödöllőre való áthelyezésem”), majd miután az igazgató a minisztériumba került, Kelemen ide is követte („1917 októberében berendelték

¹⁴³ MOL K 184. 3617. cs. 5. tétel. 99303/1931, 3773. cs. 5. tétel. 58652/1932.

¹⁴⁴ Abélés, M. 2007. 116.

Fridrich mellé”).¹⁴⁵ Czitó Győzöt 1923-ban bízták meg a koronaadalom vezetésével, s ezzel egy időben, szintén Mezőhegyesről került Gödöllőre Stollmayer Gáspár igazgatósági titkár és Gavenda Emil intéző, Bábolnáról vitéz Kováts Géza, a mácsai kerület vezetője (aki 1930-ban visszakerült Bábolnára, majd a minisztériumban dolgozott), valamint Hámorszky Ödön gyakornok. Ezzel szemben Vattay Dezsőt, a kasznárság és a gépműhely éléről a minisztériumba rendelték, és a kettős könyvvitel előkészítésével bízták meg (1932-ben, az új miniszter, Purgly Emil Mezőhegyesre nevezte ki jószágigazgatónak) és Scherer Ottó ugyancsak az ügyosztály számvevőségéhez került (őt viszont néhány év múlva visszahelyezték Gödöllőre).¹⁴⁶

A hivatali kapcsolatokat elsődleges: családi-rokoni nexusok szőtték át. Czitó Győző fia az igazgatósághoz beosztott magángyakornokként került 1928-ban Gödöllőre, majd a világháborúig a babati kerületben dolgozott. Az uradalom vezetésével 1922-23-ban ideiglenesen megbízott Neogrády Árpád, valamint Szilágyi Elemér jószágfelügyelő fia Mezőhegyesen teljesített próbaszolgálatot (az ifjabb Neográdyt ezután Bábolnára, a '40-es évek elején a koronaadalomba helyezték), Kriváchy Jenő intéző pedig hivatali főnöke lányát vette feleségül. A Batta család kiterjedt rokoni hálózatának szintén voltak gödöllői szálai. Batta Sándor 1921 és '32 között Mezőhegyesen jószágigazgató, 1928-tól a méneshirtokok ügyosztályának vezetője, akinek lányát Thiringer Vilmos vette feleségül, Tibor fiát pedig 1934-ben helyezték Mezőhegyesről Gödöllőre. (Harmadik gyermeke, Batta Pál 1936-tól minisztériumi osztálytanácsos, ezt követően a Lakatos-kormány földművelésügyi államtitkára, és a negyedik, Sándor, Kisbén szolgált, majd 1943-tól Bábolnán igazgató).¹⁴⁷

E példák alapján a méneshirtoki tisztviselők (a központiak és az uradalmiak) zárt és koherens csoportja tárul elénk, a csoporttagok rekrutációja és az állami szolgálattal összefonódó szakmai karriere a gyakorlattól az előmenetelen és az áthelyezéseken át a nyugdíjaztatásig szigorúan szabályozott. (Ez idővel az intergenerációs mobilitásra, illetve a magánéletre is kiterjedt, mivel egy 1938-ban készült rendelettervezet az állami birtokok gyakornoki állásait a tisztviselők gyermekeivel kívánta betölteni.)¹⁴⁸

Ez a szabályozottság és a hivatali cirkuláció, amely egyszerre kelthette a kiszolgáltatottság és az állami alkalmazásra épülő életút bizonyosságának érzetét, milyen következményekkel

¹⁴⁵ Kelemen Imre: Gazdasági pályán...

¹⁴⁶ Czitó 1925-ben, a minisztériumnak készített jelentésében úgy fogalmaz, hogy két éve, amikor kinevezték, „tervbe volt véve a tisztviselői kar kicserélése, de nem hajtották végre.” Tehát a minisztérium nagyobb arányú személyi változtatásokat tervezett, amit feltehetően az informális kapcsolatok akadályoztak meg. (Vö. Kovács Lajos levelével.) MOL K 184. 3321. cs. 5. tétel. 15326/1929, 5465. cs. 5. tétel. 36759/1933.

¹⁴⁷ MOL K 184. 2500. cs. 5. tétel. 97115/1923, 3616. cs. 5. tétel. 55837/1931, 3773. cs. 5. tétel. 58652/1932, 4132. cs. 5. tétel. 48408/1934, 4930. cs. 5. tétel. 17701/1938, 6601. cs. 5. tétel. 36417/1943, 6602. cs. 5. tétel. 36726/1943, 6603. cs. 5. tétel. 524932/1943.

¹⁴⁸ MOL K 184. 4929. cs. 5. tétel. 16886/1938.

lehetett az együttműködésekre, a személyes kapcsolatokra. A központi és a helyi tisztviselők között sajátos: bizonytalan és változó, bürokratikus (vagy a hatalmi rendszer közvetítette autoritativ) és patriarchális vonásokat elegyítő függőségi viszonyokat feltételezünk. A végrehajtandó döntéseket a minisztériumban hozták, a gödöllői uradalomhoz kötődő agrárpolitikai stratégiák, valamint a gazdatisztek állami tisztviselői státusba sorolása a hivatali (formalizált) kapcsolatok felé mutatott. Ugyanakkor a minisztériumi és az uradalmi alkalmazottakra egységesen érvényes jutalékrendszer, az egyéb illetmények és kölcsönös kedvezmények (a birtokok javaiból való közös részesedés), az évről évre feltétel nélkül nyújtott hitelek „kieszközlése”, valamint a személyes életpályák hasonlósága (gyakran a közös iskolától kezdődően) az informális együttműködések és lekötelezettségeket tartotta fenn. (Ennek egyértelmű jele, hogy a hivatali út betartása többszöri elrendelés ellenére sem valósult meg.¹⁴⁹)

Mindez nem zárta ki, sőt megítélésünk szerint magában rejtette a konfliktusok lehetőségét. Czító Győző és a központi hivatalnokok ellentétére már többször utaltunk, amit további példával egészítünk ki. Az 1924/25-ös gazdasági év veszteséges zárása miatt a földművelésügyi miniszter az osztalék megvonását rendelte el, amivel szemben a jószágigazgató valamennyi gazdatiszt által aláírt levélben tiltakozott. Ebben azzal érvelt, hogy a „mostoha viszonyok miatt az itteni tisztviselőknek sokkal több fáradtságba kerül, hogy a legcsekélyebbet produkálhassa. Az osztalék megtagadása munkájuk lebecsülésének tekinthető... A minisztériumi tisztviselők osztalékpótló jutalomban részesültek, bár sem munkaidőben, sem a felelősséget figyelembe véve nem közelítik meg a birtokon dolgozók helyzetét. Úgy tudjuk, hogy a más uradalmakból Gödöllőre helyezett tisztviselők csakis úgy fogadták el annak idején áthelyezésüket, hogy az osztalék biztosítatik nekik (pl. Nick, Dezsényi).”¹⁵⁰

A jószágigazgató és az ügyosztály közötti ellentét anyagi természetű, a járadékokkal kapcsolatos. Az osztalék esetleges elmaradásával szemben Czító a termelést irányító gazda tudatával, a tisztikart maga mögé állítva érvel, ugyanakkor arra a „szokásjogra”, illetve a tisztviselők egymást követő generációinak tapasztalatára hivatkozik (ami feltehetően az állami birtokok információs rendszerébe is beépült), hogy a jutalékot a termelés eredményességétől függetlenül, mintegy járadékként kapják meg.

Czító Győző arra is utalt, hogy a jószágigazgatók kinevezése, ami az ügyosztály vezetőjének hatásköre volt, megállapodások, egyezkedések, alkuk nyomán valósult meg, s láttuk, a birtok új vezetői gyakran saját munkatársaikat, beosztottjaikat hozták magukkal. Néhány to-

¹⁴⁹ MOL K 184. 6606. cs. 5. tétel. 525143/1943.

¹⁵⁰ Nick Ede és Dezsényi Béla a dualizmus utolsó periódusának jószágigazgatói. MOL K 184. 3321. cs. 5. tétel. 50796/1926.

vábbi példa a tisztviselők kiválasztásának egyéb – ugyancsak a személyes kapcsolatok által befolyásolt és azokat minősítő – szempontjait jelzi.

A magángyakornokként, díjazás nélkül eltöltött szolgálat, mely nem csupán az ismeret-szerzést, hanem a jelölt „megbízhatóságának” felmérését célozta, előfeltétele volt a kineve-zésnek, ezért az erre irányuló kérvények és a hozzájuk csatolt ajánlások tucatjai árasztották el évről évre a minisztériumot. Az 1930-tól a koronaadalomban tartózkodó Geréby György kérelmét Debrecen főispánja támogatta a földművelésügyi miniszternek írt levelében („csa-ládja igen tiszteletre méltó pozíciót tölt be Debrecen város társadalmában, ezért mint pártfo-gására érdemes és méltó ifjút ajánlom a figyelmébe”), Nényey Előd elhelyezésével kapcsola-tos fenntartását pedig Czitó ezúttal patriarchális hangnemben fogalmazta meg: „Kedves bará-tom! A nagy protekciót nem szívesen veszem tudomásul, no de majd csak ezzel is megbirkó-zunk.”¹⁵¹ (Nényeyt 1933-ban a kisbéri ménesbirtokra nevezték ki, de miután nősülni akart, és ott megfelelő nős lakás nem állt rendelkezésre, továbbá „egyéb szolgálati érdekből” Gödöllő-re helyezték vissza.”)¹⁵²

Thiringer Vilmos 1942-ben, az állami birtokok lótenyésztési szakfelügyelőjeként, ám az uradalmakban megszerezhető gazdasági gyakorlat nélkül került Kelemen Imre helyére, aki a nyugdíjaztatásáig hátralévő évet a minisztériumban töltötte. A váltásról Kelemen visszaemlé-kezése részletesen tájékoztat:

„Ez időben értesültem egy közeli ismerősömtől, aki az egyik legnagyobb napilap lovas-sport rovatának vezetője volt, hogy egy magas, barna úriember a lóversenytéri mázsaházban azt mesélte a társainak, hogy a közeljövőben Gödöllőre megy jószágigazgatónak, és ott töb-bek között egy közismert istállótulajdonos lovait fogja trenírozni, és erre a célra egy megfele-lő tréningpályát fog építeni. Mint később kiderült, az ismerősöm jól volt informálva, mert a minisztériumban már el volt határozva, hogy a miniszter a kijelölt kollegának, családtagjai befolyására, megfelelő magas elhelyezést biztosít. Időközben érdeklődtek nálam a főosztá-lyom útján, nem volna-e kedvem a minisztériumba menni, magasabb lenne a lakáspénzem, és választhatok magamnak olyan osztályt, amelyet szeretnék... Mialatt Püspökfürdön gyógyke-zeltettem magam, helyeztek át Budapestre, a gazdaságot távollétemben vette át az utódom.”¹⁵³

Elsőként a narrációt érdemes szemügyre vennünk. Kelemen életútja a gazdaság és a poli-tika mind szorosabb összekapcsolódását jeleníti meg, s ez az emlékezetét, az elbeszélés struk-

¹⁵¹ A levélből nem derül ki, a megszólítás kit takar. Kelemen Imre visszaemlékezésében úgy fogalmaz, „Tisztá-ban voltam azzal, hogy a tisztviselők között sok van, aki összeköttetéssel került Gödöllőre, és nincsenek külön-sebb ambícióik.” Kelemen Imre: Gazdasági pályán...

¹⁵² MOL K 184. 3616. cs. 5. tétel. 46230/1931, 3774. cs. 5. tétel. 59266/1932, 3928. cs. 5. tétel. 37971/1933, 5467. cs. 5. tétel. 142738/1940.

¹⁵³ Kelemen Imre: Gazdasági pályán...

túráját is befolyásolja. Egységben jelenik meg ugyanis a jobbratolódás, az általa átlátható miliőben az uralmi viszonyok átalakulása, valamint a közszolgálattal szemben a személyes érdekek felülkerekedése: a '30-as évek végétől „egy nyilas irányzat indult meg a minisztériumban, és olyanok, akiknek eddig semmi irányító szavuk nem volt, most szóhoz jutottak, és egyéni érdekeiket akarták előtérbe vinni, és maguknak érdemeket szerezni.”¹⁵⁴ A szövegrész továbbá a bizalmas, minden hivatali vagy formális elemét elvesztő döntésekről és információáramlásról tanúskodik, aminek Kelemen részese volt, és ami az emlékezői attitűdöt is meghatározza. Feltűnő ugyanis, hogy miközben pl. a gazdálkodásról egészen konkrétan szól, ehelyütt „egy közeli ismerőséről”, „egy magas, barna úriemberről”, „egy közismert istállótulajdonosról” ír, anélkül hogy megnevezné őket.

Ebben az emlékezet kontextusban jelenik meg Thiringer gödöllői kinevezése, s ha ezt társasági és családi kapcsolataival vetjük össze, minden bizonnyal az övé volt – valamennyi jószágigazgató között – a leginkább kiterjedt és exkluzív. A jószágigazgató maga is istállótulajdonos, a lóversenyek az elitcsoportok tagjaival biztosítottak személyes kapcsolatot (a versenypálya a bizalmas információk áramlásának a terepe), ami a kormányzó öccséig, a szintén neves lótenyésztő Horthy Jenőig terjedt. Sógora pedig a ménesbirtokok ügyosztályának vezetője, majd földművelésügyi államtitkár.

A kapcsolatok további szálainak bogozása helyett arra keresünk választ, miféle következménye volt ennek az uradalom igazgatásában, a központi és lokális akaratok dinamikájában. Az új jószágigazgató első teendői között a birtok ló- és csikóállományát osztályozta, és a selejtes csikókat az általa megállapított áron értékesítette, majd a miniszter utólagos „tudomásul vételét” kérte (a vevő gróf Pálffy Pál nagyfödemesi birtokos, maga is tenyésztő). De szintén önállóan járt el, amikor a kerepesi tehénistállók egy részét az Első Magyar Gyapjúmosó és Finomposztógyár Rt.-nak engedte át.

A gazdálkodásról szóló fejezetben látni fogjuk a minisztérium rosszallását kiváltó, ám következmények nélküli, az uradalom minden terményére kiterjedő kézi eladások gyarapodását. Ezzel egyidejűleg Thiringer felmentést kért a valamennyi állami birtoknak elrendelt kukorica beszolgáltatás alól. Azzal a megjegyzéssel, hogy „kérelmünk érdemleges támogatása érdekében Horthy Jenő m.kir. titkos tanácsos úr öméltósága szíves pártfogását kérelmeztük.” (A közellátásügyi miniszter a „kormányzó úr ez irányú kívánságára” a mentesítést megadta.)¹⁵⁵ Tehát miközben az 1930-as évek végétől a centralizált és bürokratikus gazdaságirányítás erő-

¹⁵⁴ Uo.

¹⁵⁵ MOL K 184. 6599. cs. 5. tétel. 36126/1943, 6601. cs. 5. tétel. 36383/1943, 36391/1943, 6606. cs. 5. tétel. 525553/1943, 526354/1943, 7218. cs. 5. tétel. 231603/1944.

sődése, az intézményrendszer további központosítása (1942-ben hozták létre a mellérendelt számvevősegeket, és tettek ismét kísérletet a kettős könyvelés bevezetésére), valamint az egyre intenzívebb állami redisztribúció jellemző, a koronauradalomban az önálló döntések és piaci cselekvések lehetőségei bővültek.

A dichotómia másként is megfogalmazható, ami egyben a feloldását teszi lehetővé. Az összefonódó politikai és gazdasági uralom az informális hatalmi kapcsolatok erősödésével járt együtt, ami esetenként útját állta a központi akaratok (gazdaságirányítási elvek) érvényesülésének. Sőt a normaváltás folyamatára utal, hogy Thiringer a miniszternek írt levelében, tehát a hivatali érintkezésben a kormányzó öccsének „szíves pártfogásával” érvelt.

A fentiek alapján kétségesnek tűnik a koronauradalom igazgatására a modern bürokrácia és a racionális uralom Max Weber-i ideáltípusának érvénye.¹⁵⁶ Formálisan a minisztérium ügyosztályának vezetője döntött, aki esetenként a jószágigazgatókkal bizalmasan egyeztetett, a '30-as években gyakorivá váltak a minisztériumi értekezletek, Thiringer Vilmos központi döntési kompetenciákat vont magához. Ezzel összefüggésben a határozatok befolyásolásának sokrétű lehetősége alakult ki (vagy élt tovább), bár a szórványos adatok alapján ez nehezen rekonstruálható.

Nem volt egyértelmű a döntések végrehajtása sem, ami a központi és a lokális akaratok kapcsolatát tehetné világossá. A gyarapodó bürokratikus feladatokat vagy azok egy részét a legjobb szándékok ellenére sem lehetett mindig teljesíteni, mivel az uradalom kommunikációs és adminisztrációs feltételei erre nem voltak alkalmasak. (A tisztviselők ezért a városi és községi közigazgatás „szívességeit” is igénybe vették, amit megfelelő gratiálékkal viszonztak.¹⁵⁷)

Nem zárható ki a költségvetés-tervezetek, jövedelmi kimutatások *valós* adatainak módosítása (a pótlólagos állami támogatások, valamint a biztos osztalék reményében),¹⁵⁸ és láttunk példákat a központi döntések tudatos elutasítására is. Czító Győző az üzemterv készítését megtagadta, illetve a gazdatiszteknek engedte át, a kerületek átszervezésében viszont együttműködött az ügyosztállyal, ami a Breton és Wintrobe által leírt, a hierarchikus igazgatási struktúrákra jellemző *szelektív viselkedés* teóriájára emlékeztet.¹⁵⁹ S ami úgy konkretizálható,

¹⁵⁶ Weber, M. 1987. 225-227.

¹⁵⁷ Thiringer Vilmos 1943-ban a földművelésügyi miniszternek arról ír, hogy Hajlamász János, Gödöllő főjegyzője két évtizedes szolgálata alatt a koronauradalommal kapcsolatos ügyekben a „legnagyobb előzékenységgel, az uradalom érdekeinek szem előtt tartásával” járt el, és a soronkivüliségre is gondot fordított. A birtok adóügyeinek átvizsgálása céljából pl., mely „ügykörben a tisztviselők nem lehetnek oly jártasak”, munkaidején túl állt rendelkezésre. Ezért Thiringer a főjegyző számára 100 liter bort és egy hold tengeri illetményföldet javasolt. MOL K 184. 6601. cs. 5. tétel. 36453/1943.

¹⁵⁸ Vö. Vattay Dezső 6. oldalon közölt levelével.

¹⁵⁹ Breton, A.– Wintrobe, R. 1982. 30-31.

hogy a jószágigazgató azokat az utasításokat szabotálta, melyek az uradalom bürokratikus hagyományaival ellentétesek, és azokat fogadta el, melyek a szakmai (gazdatiszti) öntudatával összeegyeztethetőek voltak. Mindez nyilvánvalóan konfliktusokat gerjesztett, melyek csupán a hivatali diskurzusokban bukkantak elő, ahogy a fegyelmezési technikák bármilyen igazgatási mulasztást, ami egy nagybirtok, kivált a koronaadalom presztízsét csorbíthatta, elfedtek a helyi társadalmak kontrollja elől.

IV.4. A koronaadalom tisztviselői – jövedelem, életmód, identitás

Az uradalom igazgatásának vizsgálata közben már sok mindent megtudtunk a jószágigazgatókról és a beosztott gazdatisztekről. Hogyan bővíthetők és rendszerezhetők ezek az ismeretek. A hivatali terminológia szerint az állami mezőgazdasági birtokok tisztii létszámába tartozó *gazdasági szaktisztviselők* vajon megfelelnek-e a köztisztviselői középosztály hagyományos történetírói ábrázolásának, illetve a gazdatisztek – ezzel azonos vagy hasonló – két világháború között kialakuló minősítéseinek?¹⁶⁰ Minden további nélkül besorolhatjuk-e őket a hivatalnok-értelmiség jól ismert kategóriájába, vagy többre jutunk, ha cselekvéseikben próbáljuk a társadalmi minőségüket megragadni? A keresetekre, a képzettségre és az életmód néhány elemére rendelkezésre álló adatok bemutatásával ezekre a kérdésekre próbálunk választ keresni.

IV.4.1. Keresetek és járadékok

	Az 1937. évi 7000 M.E. sz. rendelettel megállapított fizetés (pengő)	Fizetési osztály
Dr. Kelemen Imre, jószágigazgató	411	VI.2.
Almásy Károly, jószágfelügyelő	336	VII.1.

¹⁶⁰ Erdei Ferenc szerint az elszegényedő nemesség soraiból kikerülő gazdatisztek az úri középosztály „legtörzskösebb”, illetve az értelmiségi úri pályák „legjellegzetesebb” képviselői. Hanák Péter pedig úgy véli – ami az általa is képviselt kettős társadalomstruktúra-modell némi ellentmondását jelzi –, hogy a gazdatisztek, bár formailag magánalkalmazottak, rangban és funkcióban a köztisztviselőkhez állnak közel, olyannyira, hogy az uradalmi intéző pozícióját a szolgabíróéhoz, a jószágigazgatóét a főispánéhoz hasonlítja. Erdei F. 1976. 43, Hanák P. 1988. 455.

Nemestóthy Károly, jószágfelügyelő	336	VII.1.
Molecz Tivadar, jószágfelügyelő	306	VII.2.
Kósa Zoltán, jószágfelügyelő	306	VII.2.
Kovács Lajos, jószágfelügyelő	306	VII.2.
Stollmayer Gáspár, főintéző	246	VIII.1.
Tégla György, főintéző	229	VIII.2.
Morzsányi Kálmán, főintéző	216	VIII.3.
Dr. Morgós Jenő, főintéző	216	VIII.3.
Zlinszky Lajos, intéző	184	IX.2.
Jármay Géza, intéző	172	IX.3.
Ifj. Czitó Győző, intéző	172	IX.3.
Géczy Gábor, gazdasági ellenőr	158	X.2.
Fülessy Emil, gazdasági ellenőr	149	X.3.
Ottlyk Miklós, gazdasági ellenőr	149	X.3.
Cs. Incze Antal, tanító	158	X.2.
Kiss István, kezelő	135	–

Az 1937-ben szabályozott és megemelt fizetéseken végigtekintve, a középosztályi jövedelem alsó kategóriáinak tartott havi 3-400 pengőt a tisztviselők harmada érte el (a jószágigazgatón kívül a gazdasági kerületek vezetői). Az 1884-ben született Kelemen Imre 30 évnyi szolgálattal rendelkezett (Bábolnán 1932-ben a 320 pengős fizetését átmenetileg, a válság idején elrendelt takarékoskodás jegyében 257 pengőre csökkentették), de az 1915-ben, 21 éves korában állami alkalmazásba kerülő Kovács Lajos (1930-tól a kasznárság vezetője és az igazgató helyettese) is több mint két évtized alatt, 1936-ban érte el a VII., majd 1942-ben a VI. fizetési osztályt. Tehát ha a keresetek változását az életpályákkal vetjük össze, 40 éves kor után, illetve az 50-hez közeledve kerülhettek a vezető gazdatisztek a középosztályi bérkategóriába. Az V. fizetési osztály elérésére és ezáltal a *méltóságos* cím viselésére azonban csak a jószágigazgatóknak volt esélye. (Czitó Győző 1924-ben, 55 éves korában jutott el ebbe a kategóriába, és 1932-ben 740 pengős fizetéssel nyugdíjazták.¹⁶¹) Ezzel szemben az alkalmazottak közel kétharmadát a 200 pengő körüli és az az alatti keresetekkel legfeljebb a kistisztviselők közé lehet besorolni.¹⁶²

¹⁶¹ Nyugdíját ugyanilyen összegben állapították meg, de a takarékosági rendelet szerint 30%-kal csökkentették.

¹⁶² Ezeket a jövedelmeket nem tudjuk a magánuradalmakban fizetett, minden bizonnyal nem egységes bérekkel összehasonlítani. Az ügyosztály az 1940-es évek elején azonban azt sérelmezi, hogy a tisztviselők utánpótlása egyre nehezebb, mivel egyrészt „csökkent a fiatalok érdeklődése az állami pályák iránt”, másrészt a kezdő gazdatisztek a magánbirtokokon olyan magas javadalmazást élveznek, hogy „nem mutatkoznak az állami uradalmakban való szolgálatra.” MOL K 184. 3616. cs. 5. tétel. 55703/1931, 3928. cs. 5. tétel. 38070/1933, 5805. cs.

A fizetéseket járulékok és segélyek egészítették ki. Az 1921/22-es költségvetési évben pl. a gyermekek és a feleség után járó családi pótlékon kívül, valamennyi tisztviselő beosztása szerint háborús, drágasági és rendkívüli segélyben részesült, az igazgató és a kerületvezetők üzemi jutalékot is kaptak. Ezenkívül természetbeni járandóságok (sertés- és baromfitartás, illetményföld, tűzifa és tej) illették őket, amit készpénzben megválthattak.¹⁶³

Nézzünk néhány példát a pénzbéreket sok esetben meghaladó járulékokra és az ehhez kapcsolódó magatartásokra. Czító Győzöt 1923-ban nevezték ki jószágigazgatónak, fizetésén (530 korona) és a családi pótlékon kívül (400 korona), havonta 270 korona háborús, 850 korona drágasági és 40 ezer korona rendkívüli segélyt, valamint évi 40 m³ tűzifa, egy kataszteri hold föld és napi 8 liter tej árának megfelelő készpénzváltást kapott.¹⁶⁴ Szolgálatát májusban kezdte, leendő uradalmi lakását azonban az előző, ideiglenesen megbízott igazgató, Neogrády Árpád használta, ezért háztartást nem tudott vezetni (családja Mezőhegyesen maradt), és „vendéglőben volt kénytelen étkezni.” Ez – miként minisztériumi beadványában fogalmaz – „súlyos megterhelést jelent számomra..., így amennyiben készpénzsegély nem engedélyezhető, azt házi állataim eltartásához szükséges árpával és tengerivel kegyeskedjék pótolni.” (Végül 10 q búza értékének megfelelő segélyt és 140 kg árpát kapott.)

Nemcsak Neogrády Árpád, hanem az 1922 augusztusában nyugdíjazott Gombos Gyula jószágigazgató is az uradalom által biztosított lakásban maradt (egészen 1925 októberéig), aki nyugdíjat, családi pótlékot, drágasági és rendkívüli segélyt, emellett – bár „erre nem volt jogcíme” – lakbérnyugdíjat és lakbérnyugdíj-pótlékot kapott.¹⁶⁵

Előfordult, hogy a tisztviselők szolgálati viszonyuk megszüntetését sérelmezték. Scherer Ottó jószágfelügyelőt 1932-ben nyugdíjazták, mivel az 1897 és 1900 közötti magángyakornoki évekkkel együtt, az ehhez szükséges szolgálati időt teljesítette.¹⁶⁶ Scherer ezzel nem értett egyet (szerinte a szolgálata 1900-ban kezdődött), és a miniszternek írt levelet. Azt panaszolta, hogy idő előtti nyugdíjazása megfosztja attól, hogy a VI. fizetési „rangosztályba” lépjen, továbbá „életviszonyaimat, gyermekeim neveltetését úgy rendeztem be, hogy 1935-ig fogom élvezni a nekem járó illetményeket... Nyugdíjazás esetén, amely engem valósággal anyagi

5. tétel. 231303/1941, 5467. cs. 5. tétel. 140512/1940, 6601. cs. 5. tétel. 36417/1943, 6603. cs. 5. tétel. 524722/1943.

¹⁶³ 1921/22-ben a jószágigazgató sertéstartás-váltása 640, egy-egy tisztviselőé 320 korona volt.

¹⁶⁴ Fizetését és az egyéb járandóságait 1923. július 1-jétől az infláció nyomán megemelték.

¹⁶⁵ MOL K 184. 2254. cs. 5. tétel. 66466/1920, 2499. cs. 5. tétel. 17489/1925, 3615. cs. 54493/1931, 4131. cs. 5. tétel. 47429/1934, 6603. cs. 5. tétel. 524795/1943.

¹⁶⁶ Az 1912: LXV. tc. szerint a gyakornokként vagy gyakornokjelöltként eltöltött évek beszámítanak a nyugdíjba. Ezért a tisztviselő által teljesített 35 év, a törvényben biztosított kedvezményes számítással, 40 évnyi szolgálatnak felelt meg.

romlásba sodor, elvesztem természetbeni járandóságaimat, amelyeknek negyedévi pénzbeli egyenértéke 618 pengő.” (Érvei között említi, hogy lányát szanatóriumban kezelték, fia felső ipariskolába jár.) Végül hozzáteszi, „bizonyos kölcsönöket vettem fel, amelyek törlesztését úgy állítottam be, hogy még három évig a tényleges szolgálat szerinti illetményeimet kapom.” (Scherer a közigazgatási bíróságnál is panasszal élt, amit azonban a tárgyalás előtt visszavont.)¹⁶⁷

Az életvezetési döntéseket a jövedelem részeként kalkulált osztalék is befolyásolta. 1925-ben, miután a földművelésügyi miniszter az osztalék kifizetését megtagadta, Czító Győző valamennyi tisztviselő nevében tiltakozott, mivel „anyagi gondokkal kell küzdeniük..., nagy részük nagy kamatokat fizet a bankoktól felvett kölcsönökért, de nélkülözhetetlen azért is, mert a családok számítottak az osztalékra úgy gyermekeik beíratásánál, mint a könyvek beszerzésénél.” A miniszter válaszában rendreutasította az igazgatót, és a gödöllői tisztviselők kivételezett pozícióját emelte ki: „Míg ezen megcsonkított ország több százezer alkalmazottja békebeli illetményének csak egy részéből kénytelen magát és családját eltartani, a koronauralom tisztviselői békebeli illetményeikkel szemben még kedvezőbb helyzetben is vannak... Midőn arra figyelmeztetem, hogy az adósságcsinálás mindenkinek a belügye, tudomására hozom, hogy egyes tisztviselők sohasem voltak, talán nem is kívántak olyan helyzetbe kerülni, hogy adósságoktól mentesek legyenek.”¹⁶⁸

Meglehet, a koronauralom gazdatisztjei valóban kivételezett pozícióban voltak az állami tisztviselők között. A látott cselekvéseiket mégis – a közgazdaságtanból kölcsönzött terminussal – *járadékra törekvő magatartásnak* nevezhetnénk.¹⁶⁹ A kormány szabályozása ellenére, a készpénz-fizetés mellett, a természetbeli járulékok, a kézhez kapott és a megváltható juttatások egész rendszere maradt érvényben, az említetteken kívül a gyakornokok díjazásától a jószágigazgatók vendéglátási átalányán át az özvegyek ellátmányáig – ami újabb és újabb egyéni kérelmekhez és azok kiváltságokon vagy informális kapcsolatokon alapuló teljesítéséhez vezethetett.¹⁷⁰

IV.4.2. Gazdatiszti kvalitások

¹⁶⁷ A törlesztés valóban gondot jelenthetett, mivel a pestvidéki királyi törvényszék 1933-ban a tisztviselő végrehajtási perét tárgyalta. MOL K 184. 3926. cs. 5. tétel. 36020/1933.

¹⁶⁸ MOL K 184. 2906. cs. 5. tétel. 51133/1926, 3321. cs. 5. tétel. 50796/1926.

¹⁶⁹ Krueger, A. 1974. 291-303.

¹⁷⁰ Láttuk Czító Győző készpénzsegély-, illetve takarmánykérelmét vagy a nyugdíjazott jószágigazgatók lakásukhoz ragaszkodását. De a minisztériumban szolgálatot teljesítő tisztviselők szintén kihasználták a járadékok sokféleségét.

Nincs okunk kétségbe vonni, hogy a kormány az állami birtokok számára a legképzettebb fiatal gazdászokat kívánta biztosítani. Az elvárt jövedelmezőség és a mintagazdasági imázs (a különböző termelési és tenyésztési kísérletek) egyaránt ezt igényelték, és a szelekciónak megvoltak a kipróbált módszerei. A minisztérium az akadémiák és a budapesti tudományegyetem ajánlásait kérte (a fiatalabbak közül többen az 1920-ban létesült közgazdaságtudományi kar mezőgazdasági szakát végezték el), szempont volt a kitűnő minősítésű oklevél, a gyakornoki szolgálat pedig a jelöltek képességeinek felmérését tette lehetővé.¹⁷¹

Az intézményes képzés a gazdatisztek identitásában is meghatározóvá vált. Kelemen Imre visszaemlékezésében a század eleji mezőhegyesi jószágigazgatót, akinek beosztottja volt, úgy jellemzi, hogy még a „régí vágású tisztviselők közé tartozott, gazdasági szakiskola nélkül, de jó gazdasági érzékkel.” Majd hozzáteszi, „egy nagy jóakaróm közbenjárására Deininger Imre készséggel beleegyezett, hogy a magángyakornoki időm hátralevő pár hónapját a már országos hírnű mezőhegyesi méneshirtokron tölthessem el.” (A gazdasági akadémiák egy éves gyakorlat után vették fel a hallgatókat.) Ezután Magyaróváron tanult, ahol „közölte öcsém, Darányi Kálmántól tudja, akivel egy évfolyamon járt az egyetemen, hogy apja¹⁷² olvasta az óvári gazdasági egyesület évkönyvét, amit én szerkesztettem, valamint a közleményeimet, és szívesen venné, ha az állami méneshirtokkokhoz kérném felvételemet.”¹⁷³

Az emlékezet által felidézett mozzanatok a szabályozott és kontrollált rekrutációra utalnak, amiben úgy tűnik az informális kapcsolatoknak is szerepe volt. Ám ha a gödöllői gyakornokokról készített jószágigazgatói jellemzéseket olvassuk, amelyek a végső szót mondták ki, és konkrét elvárásokat fogalmaztak meg, azok a képzettség mellett, a jelölt fegyelmezettségét, és ami ugyanilyen fontos, fegyelmezhetőségét és általában a szolgálati viszonyhoz köthető tulajdonságokat emelték ki. 1923-ban a kinevezésre javasolt Beke Benjaminról pl. az „észleltetett, hogy amennyiben nem a megfelelő eréllyel és szigorral kezeltetik, úgy a kötelességérzet fogalmával némileg zavarba jön, és ilyenkor nem mondható valami szorgalmasnak. De ha azt tapasztalja, hogy ellenőrzésnek van kitéve, nagyon jól lehet használni. Ugyanilyen viszonyban van a szeszes italok élvezetét illetőleg, bár részegesnek nem mondható.”¹⁷⁴

A szakmai képességek és még inkább az ambíciók az életpálya előrehaladtával módosulhatnak. Az állami birtokok közötti rotáció nemcsak a fegyelmezés és az ellenőrzés eszköze, hanem az ismeretek bővítését is szolgálta, ugyanakkor az ambiciózus gazdatisztek a Mezőhe-

¹⁷¹ MOL K 184. 2500. cs. 5. tétel. 97115/1923, 4929. cs. 5. tétel. 16886/1938.

¹⁷² Darányi Béláról van szó, aki Deininger Imrét követte az állami birtokok ügyosztályának igazgatói posztján.

¹⁷³ Kelemen Imre: Gazdasági pályán...

¹⁷⁴ MOL K 184. 2500. cs. 5. tétel. 97590/1923.

gyesről, Bábolnáról vagy Kisberről való áthelyezésüket kudarcként élték meg. Veres Pált 1906-ban rendelték a „sokoldalú” Kisberről a „szerény” kerepesi kerületbe, ami – miként évtizedekkel később, nyugdíjazásakor írja – „sérelmes volt rám nézve, mert erkölcsileg sokat vesztettem, és anyagilag is károsodtam.”¹⁷⁵ De az előmenetel szabványos és a gazdatisztek által kalkulált folyamata, ahol mind a fizetési osztályokban való előrelépés, mind a formális presztízst adó, ám szakmai feltételekhez nem kötött címek (intéző, főintéző, jószágfelügyelő, jószágfőfelügyelő, jószágigazgató) juttatása az idő múlásának és az üresedésnek a függvénye volt, feltehetően szintén nem ösztönzött a szakismeretek állandó gyarapítására.

Ez nem zárta ki, hogy a koronauradalomba került tisztviselők között ne lettek volna az agrárium egy-egy területén széles körű ismeretekkel rendelkező, szakmai fórumokon és tanfolyamokon résztvevő, valamint a minisztérium szándékainak megfelelően a „modern” gazdaszat népszerűsítésében szerepet vállaló gazdatisztek. Thiringer Vilmos a „népies” lótenyésztésről az OMGE gyűlésén, Morgós Jenő a kompolti uradalom lencsetermeléséről a rádióban tartott előadást, amelyek nyomtatásban is megjelentek. A Gazdatisztek Országos Egyesülete 1940-ben rendezte meg az első és 1942-ben a második gazdatiszti továbbképző tanfolyamot, ezeken a koronauradalomból öten, illetve négyen vettek részt, Kelemen Imre az előadók között szerepelt.¹⁷⁶ A '30-as években rendszeressé váló, a „gazdanépnek” szervezett 3-4 hetes téli szaktanfolyamok előadásait – mások mellett – az uradalom fiatalabb tisztviselői tartották, ami kitűnő eszköze volt a birtok által végzett felvilágosító és nevelő munka reprezentálásának is.¹⁷⁷ Összességében azonban olyan tudásformára volt szükség, amely a gazdálkodás minden ágára kiterjedő gyakorlati ismereteket és a bürokratikus gazdaságvezetés rutinszerű készségeit éppúgy magába foglalta, mint a cselédek és a napszámosok, illetve az őket közvetlenül irányító béresgazdák hatékony felügyeletét, ahogy Erdei Ferenc fogalmazza, az „uralmi szakszerűséget.”¹⁷⁸

IV.4.3. Lakás, háztartás, presztízis

¹⁷⁵ MOL K 184. 5805. cs. 5. tétel. 235962/1941.

¹⁷⁶ Thiringer V. 1938, Morgós J. 1936, Faber Gy. (szerk.) 1940, Faber Gy. (szerk.) 1942, Gazdatisztek Lapja 1940. 3. sz., 1942. 3, 4. sz.

¹⁷⁷ A Gödöllői Hírlapban Gáll Imre, az oktatást szervező járási mezőgazdasági bizottság elnöke írja, hogy a koronauradalom „értékes szakerői és más gazdasági intézmények képviselőinek összefogása olyan oktató testületté vált, akiknek önzetlen tevékenysége az eredményt hamarosan meghozza.” Gödöllői Hírlap 1934. január 21, 1937. február 7.

¹⁷⁸ Erdei F. 1976. 43.

A gazdatisztek életmódjának és életvitelének vizsgálata során szem előtt kell tartanunk, hogy nem volt lehetőség annak teljesen önálló alakítására, mivel a lakástól a szabadidő eltöltéséig vagy a fogyasztásig, több elemét az uradalom feltételei határozták meg. Ez azt a kérdést veti fel, az állam hogyan biztosította (biztosította-e) a tisztviselők társadalmi státusának reprezentációját vagy egyszerűen a természetes igényeit.

Erre a lakáshelyzet adhat elsősorban választ. Az igazgatói lakás a központi (Szárító) major feletti erdőparcellában feküdt, „szép kerttel” körülvéve, és nyolc szobája, valamint két vendégszobája volt. A gazdatisztek számára több területben ún. kettős tiszti lak állt rendelkezésre, az egyforma, verandás lakrészeket négy szoba, valamint konyha, kamra és cselédszoba alkotta. Fürdőszoba (vízvezeték) viszont nem, ami a két világháború között egyre több problémát okozott. Zinnern Oszkár jószágfelügyelő 1930-ban kérte a minisztériumtól fürdőszoba létesítését (arra hivatkozott, hogy lányának orvosi rendeletre állandó meleg fürdőre lenne szüksége), amire Czító Győző két megoldást javasolt. Vagy a cselédszobából leválasztott fülkében helyezzenek el egy körülmelegítő fűdőkádat, ahová a vizet a háztól 20 méterre lévő kézi hajtású kútból hordanák, míg a szennyvíz egy csővezetéken folya ki (ez a jószágigazgató szerint 400 pengőbe kerülne, de „olyan kezdetleges, hogy a mai kor igényeinek nemigen felel meg”), vagy pedig egy szívó-nyomó kútszivattyút szereljenek fel elektromotorral, ez a padláson elhelyezett víztartályba emelné fel a vizet, amely a fűdőkályhát¹⁷⁹ és a mosdót táplálhatná (ez 2500 pengőbe került volna, és a „kor igényeinek jobban megfelel”). Az ügyosztály végül csupán az első változatot engedélyezte. Szvoboda Dénes uradalmi tanító a javadalomként használt lakásában szintén fürdőszoba kialakítását kérte, amivel Czító Győző egyetértett, ám a jogosultság sorrendjét egyértelműen jelezte: „A gazdatisztek lakásainál sem tudtuk ezt sajnos elérni. Márpedig ha valakinek kell, elsősorban ők azok, akiknek a legnagyobb szükségük lenne fürdőszobára.”¹⁸⁰

Nem jutunk eredményre, ha a cseléd tartás alapján próbálnánk a tisztviselők középosztályi minőségét meghatározni. A minisztérium a járulékok meghatározásakor a családtagok közé sorolt cselédekkel kalkulált, sőt eszerint is differenciálta a tisztviselőket¹⁸¹, néhány esetben arról tanúskodik, hogy a gazdatisztek háztartásukban az uradalom egykori vagy aktív szegődményeseit vették igénybe. Benes Józsefné a Szentgyörgy majorban Szabó Károly intézőnél, majd hivatali utódjánál, Siegler Gyulánál, mint „háztartásbeli alkalmazott” szolgált – és

¹⁷⁹ Fűtőkályhával összekapcsolt fűdőkád.

¹⁸⁰ MOL K 184. 3489. cs. 5. tétel. 46028/1930, 3491. cs. 5. tétel. 47275/1930.

¹⁸¹ A rendelet szerint a X.-VIII. fizetési osztályba tartozók 1, a VII.-V.-ben lévők 2 cseléd után kaphattak (ha valóban ennyit tartottak) járandóságot.

erre utal az a minisztériumi határozat is, amely szerint a személyes szolgálatra rendelt tisztikocsisok kivételével, a gazdatisztek „kertjükben vagy általában háztartásukban uradalmi szegődményest és más alkalmazottat nem vehetnek igénybe.”

A rendelettel azonban aligha lehetett ezt a régi gyakorlatot nyomban megszüntetni. Kelemen Imre 1927-ben, miután a mácsai gazdasági kerület vezetését átvette, a kocsison kívül egy udvaros cseléd tartását kérte. Czító Győző ebbe beleegyezett (az igazgatóság a „fennálló szabályozás felett nem térhet napirendre”), sőt – miként a minisztérium felelősségre vonására reagál – később sem rendelte el a „szegődményes bevonását, mert nem akarta azt a látszatot kelteni, hogy a beteg és távollévő főintéző családjának alkalmatlankodni akar.”¹⁸²

Az udvarosok legtöbbször megöregedett cselédek, akiket a módosabb parasztgazdák és a magánuradalmak egyaránt alkalmazták. Az élelmezésért és a szállásért cserében az előbbieknél a ház körüli munkákat végezték, valamint a háztartásban és személyes szolgálatra is igénybe vették őket. Hasonló feladataik voltak a nagybirtokokon (itt a *belső cselédséghez* tartoztak), ahol – a tulajdonos jóváhagyásával – a gazdatisztek kertjében vagy szőlőjében, továbbá a háztartásukban segédkeztek.¹⁸³ Ezt a gyakorlatot, az alkalmazottak magáncélú felhasználását kívánta a kormány az állami birtokokon megszüntetni, Gödöllőn azonban az uradalmi és a háztartásgazdaság összefonódása ennek útját állta. Kelemen Imre magatartása pedig azt jelzi, hogy míg minisztériumi tisztviselőként a szegődményesek alkalmazásának tiltását feltehetően elfogadta, Mácsán az ezzel ellentétes szokáshagyományt követte.

A gazdatisztek személyes szolgálatát a kocsisok látták el, akik afféle mindenesek, valamint a hivatali és a bizalmas információk közvetítői voltak. Igénybevételüket és a fogatok használatát a két világháború között ugyancsak az állam szabályozta. 1924-ben rendelte el a minisztérium, hogy a jószágigazgatók kivételével, a tisztifogatra jogosult tisztviselőknek, vagyis a kerületvezetőknek egy-egy fogatuk és ennek megfelelően egyetlen egyenruhás kocsisuk lehet. Kivételt képeztek a mezőhegyesi és a gödöllői uradalom kerületkezelői, akik „szükség szerint” még egy igás (kísérő) fogatot is igénybe vehettek, ez azonban „tisztifogatnak nem tekinthető, a kocsisnak semmiféle ruházat vagy csizma nem jár, és bármikor beszüntethető.” A koronauradalom igazgatójának, Czító Győzőnek három pár tisztifogatot (és három kocsist) engedélyeztek, amelyből az egyik négyes fogat, de ez kizárólag „illusztris vendégek látogatása vagy nehéz útviszonyok mellett, hosszabb útra használható, míg reprezentálás céljából nem vehető igénybe.” A kerületi segédtisztek viszont csupán egyenruhás kocsis nélküli igás fogatot, a nőtlenek legfeljebb hátsó lovat használhattak.

¹⁸² MOL K 184. 5465. cs. 5. tétel. 36759/1933, 5805. cs. 5. tétel. 235962/1941.

¹⁸³ Katona I. 2000. 185.

A koronauradalom és valamennyi állami birtok takarékosabb gazdálkodását célzó szabályozás a fogatok „személyes” igénybevételének korlátozásával egészült ki. A minisztérium 1925-ben utasította a gödöllői gazdatiszteket, hogy gyermekeik iskoláztatására kettős lófogatot „semmi esetre sem” használhatnak, ennek betartása azonban ezúttal sem volt következetes.¹⁸⁴

A gazdatisztek rangját és hivatali beosztását legszemléletesebben a fogataik száma és minősége fejezte ki, és helyezte el őket az uradalmi települések társadalmában, ahol az intelligencia és a nagygazdák presztízst (egyebek mellett) szintén a fogataik reprezentálták. A birtok élén álló jószágigazgatók (a szolgálati idejük végén méltóságos urak) három fogata, közöttük a négyes fogat a kormányzó méneséből származó lovakkal exkluzivitást fejezett ki az uradalmakon belül és Gödöllő tisztviselői között is. A következő kategóriát a gazdasági kerületeket irányító tisztviselők alkották (a hangzatos jószágfőfelügyelő és jószágfelügyelő, illetve a megkopott nagyságos és tekintetes titulusokkal), akik hivatali rangját a tiszti fogat és a hozzájáró egyenruhás kocsis fejezte ki. (Ez a kerületekhez tartozó nagy- és kisközségek egyre szűkülő elitjében biztosított társadalmi presztízst.) A kerületi segédtszteknek (intézőknek, gazdasági ellenőröknek) járó ígás fogat és a nőtleneket tőlük is elkülönítő háttas lovak viszont aligha voltak alkalmasak bármilyen rang vagy a köztisztviselői léthez kötött „úri” imázs megjelenítésére. (Ezt a kormány sem ambicionálta, mivel határozottan tiltotta számukra az egyenruhás kocsis igénybevételét.)¹⁸⁵

Összegzésként megállapíthatjuk, a két világháború között folytatódott a gazdatiszti szakma professzionalizációja, ami az önálló gazdálkodás és birtokigazgatás igényével kapcsolódott össze. A koronauradalomban és a ménesbirtokokon a kormány mindenekelőtt a bürokratikus szakszerűséget várta el, a centralizált gazdaságirányítás azonban az önálló cselekvés lehetőségét korlátozta. Ezzel párhuzamosan az állam a gazdászokat saját tisztviselőinek hierarchiájába integrálta. Nemcsak a fizetésüket és az egyéb járadékaikat, nyugdíjjogosultságukat, hanem a társadalmi szervezetekben való részvételüket is szabályozta, illetve kontrollálta¹⁸⁶, és teljes

¹⁸⁴ A minisztérium 1925 végén arról értesült, hogy az alkalmazottak „egyes birtokokon az engedélyezettnél nagyobb számban használnak személyes szolgálatra fogatokat... Ahol ilyet találnak, a tisztviselőt azonnal függeszték fel.” MOL K 184. 2787. cs. 115566/1925, 5465. cs. 5. tétel. 36759/1933.

¹⁸⁵ Őket a jövedelmük alapján legfeljebb a kistisztviselők közé sorolhattuk.

¹⁸⁶ 1919-ben alakult meg a Közszerződési Alkalmazottak Nemzeti Szövetsége, amelynek földművelésügyi csoportja a tárca valamennyi tisztviselőjét tömörítette. Nem maradhattak kívül az állami uradalmak alkalmazottai sem, ezért az ügyosztály, mivel a „kezelése alatt álló gazdaságok egy része sürgeti a ménesbirtokok szakkörének megszervezését, felhívja a birtokok vezetését, hogy a mellékelt tervezet és ügyrend alapján” tegyen annak eleget. A megalakuló szakkör, amelynek elnöke az ügyosztály vezetője, Dezsényi Béla, főtitkára Kelemen Imre

munkaerejüket kívánta igénybe venni. Kísérletet tett a hivatali és a magánérdek, az uradalmi és a saját háztartás különválasztására (pl. a szegődményesek alkalmazását tiltotta), sőt – ahogy a fogathasználat jelezte – a hivatali rang reprezentációját is maga határozta meg.¹⁸⁷

Az állam által elvárt normatív magatartásformák azonban aligha érvényesültek. A gazdasiztek életvitele természetesen az uradalom világába illeszkedett, ami a hivatali és a magánszféra, a munkaidő és a szabadidő elhatárolását akadályozta, és a birtok tradíciói a nem hivatalos gazdasági tevékenységeket éltették tovább.

A ránk hagyományozódó, az állami tisztviselőkre és a gazdasiztekre vonatkozó társadalomkép alapján a koronauradalomban szolgálókat az úri középosztály lehető legadekvátabb képviselőinek tarthatnánk, ezt azonban az elmondottak nem igazolták, sőt az úri és a polgári minőségek szembeállítását bizonytalanították el. A cselédviszonyban a rendies vonások maradtak meg (Czitó Győző az *alantasok* kifejezést használja), miközben az életmód polgári feltételeinek hiányait nehezményezték. Láttunk szép számmal példákat a szelekciót irányító családi és egyéb személyes kapcsolatokra – ez nemritkán szintén a bürokrácia úri voltának minősül –, ami nem zárta ki az önazonosságokban a szakértelem szerepét és az ezzel összefüggő autonómia igényét. A habitusokban, a magatartásokban viszont – és ez sem az úri, sem a polgári jelzőnek nem könnyen feleltethető meg – az államtól várt különféle járadékok és segélyek biztosítása vált feltűnően gyakorivá.

lett, pontosan differenciálta tagjait. Az első osztályba a gazdasági és a műszaki tisztviselők, a másodikba a lelkészek, tanítók és óvónők, a harmadikba a „kezelőszemélyzet” (az irodasegédtsiztek, díjnokok és műhelyvezetők) kerültek.

Az 1930-as évek közepétől a köztisztviselők és az egyéb közszerződési alkalmazottak egyesületi tagságának szabályozása került előtérbe. A 3400/1938. M.E. rendelet megtiltotta részvételüket olyan szervezetekben, amelyek akár nyílt, akár titkos propagandával vagy álhírek terjesztésével a „tekintélyek megingatására, a társadalmi nyugalom és fegyelmezettség megzavarására törekzenek.” A koronauradalom tisztviselőinek is jelenteniük kellett egyesületi tagságukat, ami feltűnő sokszínűséget mutat. A Nemzeti Egység Pártnak négyen, az Országos Frontharcos Szövetségnek hárman, a MOVÉ-nek öten, továbbá a Gazdatisztek Országos Egyesületének és az Országos Magyar Gazdasági Egyesületnek hárman-hárman, az egyéb szakmai szervezeteknek (Országos Kertészeti Egyesület, Magyar Magtermelők Országos Egyesülete, a helyi mezőgazdasági bizottságok) négyen, ezenkívül a Stefánia Szövetségnek ketten, a Magyar Vöröskereszt Egyletnek négyen voltak a tagjai stb. Mindez a témánkon túlmutató, további kutatást igényel, arra azonban rávilágít, hogy nagyobb figyelmet kell fordítani a bürokrácia társadalmasodására, illetve az etatizmus és a hivatali vagy a személyes autonómia viszonyára. MOL K 184. 2254. cs. 5. tétel. 68525/1920, 4930. cs. 5. tétel. 17701/1938.

¹⁸⁷ Weber, M. 1996. 62-63.

V. Az uradalom gazdálkodása

V.1. A világháború következményei - a gazdálkodás kortárs nézőpontjai

Czitó Győzöt 1923 őszén helyezték Mezőhegyesről Gödöllőre, és nevezték ki jószágigazgatónak, aki a földművelésügyi minisztériumnak írt, három évvel későbbi jelentésében számolt be érkezésének tapasztalatairól. Eszerint a birtok „elhanyagolt és kizsárolt” állapotban volt, a szántókat 15-20 éve nem trágyázták („a legidősebb alkalmazottak sem tudták, mikor voltak utoljára trágyázva”), a „lecsigázott” igás állomány miatt a földek egy része házilag nem művelhető, ezért feles és harmados használatra adták ki, de maradtak ugarként kezelt és parlagon heverő parcellák is, melyek legelőül szolgáltak. A szintén „elhanyagolt” szőlőktől „termést várni nem lehetett.”

Az állattenyésztés sem volt jobb helyzetben Czitó megítélése szerint. A takarmányhiány miatt a loállományra felosztatás várt, a „leromlott kondíciójú” juhállományt a „szokásos fejési használattól eltiltották”, a „tuberkulotikus egyedekből álló” tehenészet tejhozama a tisztviselők és a cselédek illetményét sem fedezte. Egyes istállóban telente szénával és szalmával tömték be az ablakokat, és az állomány „szőre olyan hosszú lett, mint egy medvebocsé.”

Ezután az uradalom leltári tárgyainak számbavétele következett. A kézi eszközök és szerzők „hasznavehetetlenül heverték szanaszét”, a tiszti kocsik állapotát jelzi, hogy az uradalom orvosa „megtagadta rajtuk az utazást, mondván ezzel a saját életét kockáztatná”, a kocsik olyan „elhanyagolt és rongyos ruhában ültek a bakon, hogy az szégyen volt a korona-uradalomra.” Végül, az adminisztrációs hanyagságot az a „páratlan eset” minősíti, hogy a birtok évtizedek óta illetéktelenül, mások által használt terület után (504 kataszteri hold) fizetett adót.

Mindezek alapján Czitó Győző arra a következtetésre jut, hogy a gazdaság állapota „szégyene mindenkinek, akinek hatáskör adatott, de legfőképp azoké, akik bár tudtak volna segíteni, de közönnyel és nemtörődömséggel” elmulasztották azt.”¹⁸⁸

A következő helyzetképet a földművelésügyi minisztériumból 1927-ben visszatérő és a galgamácsai gazdasági kerület élére kinevezett Kelemen Imre készítette Czitó számára az uradalom „éléskamrájának” nevezett és takarmánybázisát adó birtoktestről. Eszerint a Galga mentén fekvő réteken 28-30 évvel ezelőtt kitűnő széna és sarjú termett, „ma azonban 50-70

¹⁸⁸ E hosszas jelentést olvasó minisztériumi tisztviselő a gondosan gépelt sorok mellé azt a ceruzával írt lakonikus megjegyzést fűzte, hogy „minden birtoknak meg kell bírnia a karbantartás költségeit. Ellenkező esetben nincs létjogosultsága, és igaza van annak a képviselőnek, aki vadászterületként leendő értékesítését proponálta.” MOL K 184. 2906. cs. 5. tétel. 51133/1926.

%-uk május elejéig víz alatt áll vagy talajvizes, ezért a jobb minőségű réti fűvek kivesztek, és csupán silány és értéktelen kákafélék” teremnek meg.

Ennek oka, hogy a Galga, mely 26 éve nem volt rendesen kitisztítva, egyre jobban iszaposodik, medre szűkül, és a víz szintje emelkedik, valamint az, hogy a több mint 40 éve, az 1880-as évek elején épített szívó- és levezető csatornák az „itteni régi alkalmazottak elmondása alapján kitisztítva sohasem voltak.” Ami Kelemen értékelése szerint az állattenyésztést „létalapjában támadja meg, és a gazdaság rentabilitásának, termőképességének fejlesztését teszi lehetetlenné”, de egyéb károkat is okoz az uradalomnak: a major mélyebben fekvő épületeiről a vakolat lemállik, a „tégla- és a vályogos falak elporladnak, a szobák és az egyéb helyiségek állandóan nedvesek.”¹⁸⁹

Kelemen 1929-ben visszahelyezték a földművelésügyi minisztériumba, ám 1937-ben immár a koronaadalom jószágigazgatójaként került ismét Gödöllőre. Két évvel később készítette el beszámolóját, melyben az uradalom pénzügyi mérlegében évente jelentkező 50-200 ezer pengő veszteséget próbálta a minisztérium számára megindokolni. Ennek egyik előidézője, hogy a magyar királyi vadász hivatal „tiltakozásunk ellenére, a magasabb érdekekre tekintettel” az uradalom legértékesebb részeit (a galgamácsai és a központi Szárító majort) elkerítette, és a vadaskerthez kapcsolta, ezért itt a „termelés szinte megbénult, egészen új vetőtervet kellett készítenünk, ahol a vadak által kevésbé kedvelt takarmányféléket (csillagfűrtöt, ricinust és somkórót) voltunk kénytelenek előíranyozni, a tengeri, a zab, a zabos bükköny és más, a mi viszonyaink között legértékesebb takarmányok helyett.”

A másik, a gazdálkodást meghatározó tényező a jószágigazgató számára a munkáskérdés. Miként írja, az uradalom évtizedek óta a részes gazdálkodásra van berendezve, vagyis szinte minden kapást (a tengerit, a burgonyát, a répát és a babot) a környékbeli kiskazda és munkás lakosság művelte, mert ezáltal kívánta az uradalom az „egész környék népességét munkához és az életfenntartáshoz szükséges terményekhez juttatni.” Ám a világháború előtti években a fővárosi munkabérek nagyarányú növekedése „olyan mértékű elvándorlást eredményezett, hogy sokszor kénytelenek voltunk a legfontosabb munkaidőben az igát leállítani..., vagy a munkások maguk írják elő, minek a művelésére vállalkoznak, ami az uradalom üzemét teljesen megbénítja.”

¹⁸⁹ Ezt az egykorú tapasztalatot egészíti ki és teszi érzékletesebbé Kelemen 1964-ben írt visszaemlékezése, amely talán azokra az egykori reflexiókra is utal, amit a beosztott gazdatiszt nem írhatott le: „Megvallom nagyon ázsiai kép tárult elém... A tisztikar, valamint a majori épületek kivételével tengernek látszott az egész látóhatár. Első gondolatom az volt, hogy fogok én ideköltözni, ebbe a víztengerbe, és mit fog szólni az én városi rendhez szokott családom.” MOL K 184. 3491. cs. 5. tétel. 47222/1930, Kelemen Imre: Gazdasági pályán...

A napszámosok alkalmazását a munkásházak hiánya akadályozza, mert így „nem hajlandók 10-15 kilométeres távolságból munkába jönni.” Sőt már a cselédek „használható családtagjai is itt hagyják az uradalmat, és naponta vagy hetente járnak haza.”¹⁹⁰

Hogyan értelmezhetjük ezeket a narratívákat. Az idézett beszámolókra jellemző, hogy az eseményeket a több évtizedes előzményeket magába foglaló egységes történetté alakítják, és ennek az alkalmazottak elmondásait, emlékezetét: a gazdálkodásra vonatkozó szóbeli tradíciókat is a részévé teszik. Ily módon az uradalom múltja, pontosabban annak értelmezése mind Czító Győző, mind Kelemen Imre elbeszéléseibe integrálódik, ami a gazdálkodásra vonatkozó eltérő szemléletek, illetve stratégiák erősítését és elfogadtatását szolgálhatja. (Feltételezhető továbbá, hogy a múlt sötét tónusú ábrázolása a jelen hibáit, illetve a saját felelősséget is leplezni próbálta.)

A Mezőhegyesről 1923-ban érkező Czító mindenekelőtt a gazdálkodás rendezetlenségét sérelmezi, és a gondos gazda szemével veszi számba annak legapróbb mozzanatait: a hiányzó istrángoktól kezdve az elhasznált hídmérlegeken és a juhállomány korhadtt etetőrácsain át a drótokkal összekötözött hibás igásszekerekig. Érvei között fontos szerep jut a kedvezőtlen talajadottságoknak és az ismétlődő természeti károknak, ami a termelést nehezíti.

Czító tehát a hagyományos gazdálkodói étoszt előtérbe helyező mentalitást képviseli és tartja ideálisnak az uradalom számára, melynek presztízsét a jól munkált földek (ezért használja többször elítélően az *elhanyagolt, kizsarolt, parlagon vagy ugaron heverő* jelzőket), a gondosan tartott, szemre is tetszetős (szép testformájú) állatállomány, valamint a gabonatermelés mindent háttérbe szorító növelése adja. (Ez a hazai agrárirodalomban a 19. század elejétől megjelenő *pallérozott* gazdaság attribútumaira emlékeztet.) Ugyanakkor Czító argumentációjában a piaci faktor háttérbe szorul, míg a „szégyellni való” gazdálkodásért az annak önállóságát sértő, nemtörődomséggel vádolt minisztériumi tisztviselőket teszi, igaz csak burkoltan felelőssé.

Másfajta szemléletmódra következtetünk Kelemen Imre beszámolóiból. 1927-ben a mácsai kerület vezetőjeként látott hozzá a Galga szabályozásához, a legelők és a rétek hozamainak növeléséhez, ami szerinte a gazdálkodás „rentabilitásának” feltétele. Gyakorlati gazdaként tehát a köztenyésztést és a jövedelmezőséget tartotta szem előtt, ezáltal a természeti környezetet átalakító „kultúrmunka” 19. század végi hagyományához, valamint agrárpolitikai diskurzusaihoz kapcsolódott. Ami saját gazdasági elképzeléseinek megerősítését és a hata-

¹⁹⁰ MOL K 184. 5805. cs. 5. tétel. 509517/1941.

lommall való elfogadtatását célozta.¹⁹¹ (A legelők és a kaszálók elhanyagolt állapotáért nem a minisztériumi tisztviselőket, hanem az uradalmi alkalmazottakat: a gazdatiszteket és a szegődményeseket hibáztatta.)

Egy év mácsai szolgálat után azonban Kelemen megbetegedett, és a fővárosban gyógykezelte magát, ezután ismét a földművelésügyi minisztériumba került. Az 1939-es, jószágigazgatóként készített beszámolójában a gazdálkodást társadalmi, szociális és piaci kontextusaiban helyezi el, világosan kifejtve a termelés munkaerőpiaci, szociálpolitikai, valamint a családi stratégiákban megnyilvánuló kulturális összefüggéseit. Czító Győzőnél tehát szélesebb perspektívában tekint az uradalomra (ehhez a több éves minisztériumi tapasztalat is hozzájárult), amely ily módon elválaszthatatlan a politika terepétől.

Aminek még egy, a kommunikációs gyakorlatot meghatározó elemére következtethetünk Kelemen narrációjából. Említettük, a földművelésügyi minisztérium az 1920-as évek elejétől diszkurzív szinten, miként a többi állami birtoktól, Gödöllőtől is a jövedelmezőséget várta el, holott nyilvánvaló volt, hogy ennek nem tud megfelelni. Az sem kétséges, hogy a kormány reprezentációs gazdasága a két világháború között Mezőhegyes (mely jövedelmezőségével valamennyi ménesbirtokot felülmúlt) és a fővároshoz közelebb fekvő Bábolna, míg a korona-uradalom rendeltetése az államfői vadászatok biztosítása maradt. Ez azonban a szakmai diskurzusokból hiányzott, az erre hivatkozás: mint ami a gazdálkodás érdekeit sérti, tilalomnak minősült¹⁹², és Kelemen is csupán az egzisztenciáját fenyegető helyzetben, eufemizmussal (a „magasabb érdekekre” hivatkozva) utal rá.

Példáink végül azt jelzik, hogy Czító Győző és Kelemen Imre gazdaságról vallott felfogását családi és szakmai szocializációjuk, személyiségük, habitusuk és ambíciójuk együttesen határozta meg. Ez nem jelenti, hogy a mindennapi gyakorlatban, döntéseikben ezt érvényesíteni tudták (miként életpályájuk nagymértékben az állami akaratok szerint alakult), mégsem hagyhatjuk figyelmen kívül, amikor a gazdálkodás további sajátosságait vizsgáljuk.

V.2. Néhány számadat és a gazdálkodás stratégiái

Említettük, nem célunk a termelés ökonómiai-statisztikai elemzése, bár a rendelkezésre álló vetésszerkezeti és terméskimutatások, állatösszeírások, tisztajövedelem-számítások erre mó-

¹⁹¹ „Mielőtt eljöttem Budapestről, érintkezésbe léptem az általam jól ismert Vízügyi Osztállyal, és kértem segítségüket a Galga szabályozásához.” Kelemen Imre: Gazdasági pályán..., Ulin, R. 1998. 234-235.

¹⁹² Vö. Foucault, M. 1998. 50-51.

dot adnának. E fejezetben mégsem kerülhetjük meg néhány, a gazdálkodás arányait érzékelte-tő számadat bemutatását, arra összpontosítva, elárulnak-e ezek valamit az iménti értékrendek-ről, valamint a termelés stratégiáiról.

A 10600 kataszteri holdat kitevő uradalom művelési ágak szerinti megoszlását az üzemta-ni munkák, belterjességre vonatkozó mutatóik szerint, minden bizonnyal kedvezőnek minősi-tenék (1930-ban 7235 hold szántó, 208 hold kert, szőlő és gyümölcsös, 614 hold természetes és 155 hold mesterséges rét, 1409 hold legelő, 160 hold erdő).¹⁹³

A szántóföldi termelést azonban a természeti adottságok határozták meg, amit a kenyér-gabonák megoszlása mutat. A 18. századi uradalmi számadások fő terménye a homoktalajokon termelt rozs, Grassalkovich Antal birtokát nagy szemű, bő termést adó fajtájával reprezentálta (az esztergomi érseknek és az Erdődy grófoknak adott vetőmagot ajándékba), és Gödöllőn a két világháború között is a legfontosabb kenyérgabona maradt, amit a nyelvhasználat rögzí-tett: a népesség ugyanis *búzának* nevezte. (A koronauradalomban 1930-ban 1010 kataszteri holdon termelték, a búzának, mely a mácsai kerület jobb minőségű, agyagos talajára koncent-rálódott, 660 hold, a tavaszi kalászosoknak, a zabnak és az árpának további 1000 hold ju-tott.)¹⁹⁴

A gabonafélék mellett, melyek termelése generációról generációra öröklődött, a szántóföl-di struktúra gyorsabban változó, az uradalom munkaszervezetét módosító elemei is megjelen-tek. Az „okszerű” gazdálkodás érdekében, az 1870-es évek elejétől az „eke művelésű” földek-től, valamint az ígás majoroktól távolabb fekvő parcellákat részes művelésre fordították, hogy a „munkaerő a nagy távolságra járás-ke-lés által ne forgácsoltasson szét”, ami a készpénzki-adásokat is csökkentette (a betakarítást és az egyéb gyalog munkákat a napszámosok helyett részesek végezték). Ez a kapások, mindenekelőtt a kukorica vetésterületét növelte meg, ami a cselédek sertéstartását biztosította, valamint a környező településeken élő földnélküliek és törpebirtokokon gazdálkodók munkalehetőségét bővítette. (1930-ban a kapásokat 1733 hol-don termelték, ebből a cselédeknek adott konvenciók tengeri 558, a majori 563 hold, a burgo-nyának 364 hold jutott.)¹⁹⁵

Gyorsan terjedt el a szántóföldeken a takarmányok termelése. Az uradalom 1870-es évek-beli átszervezésekor területét 1250 holdra növelték, ami, miként említettük, a századfordulón, a fajtaváltás időszakában tovább emelkedett, és a struktúra szilárd részévé vált. 1930-ban a

¹⁹³ A 20 ezer holdas erdőgazdaság, amelynek önállósulását az udvari vadászatok motiválták, a dualizmus idősza-kában a gazdaszáttól különvált, és az udvari vadászati hivatal felügyelte. MOL K 184. 3491. cs. 5. tétel. 47388/1930.

¹⁹⁴ Uo, Ürmössyné Nagy J. 1927. 9, Wellmann I. 1933. 133-134,

¹⁹⁵ MOL K 184. 3491. cs. 5. tétel. 47388/1930.

szántók harmadán, 2420 kataszteri holdon termeltek zöldsztakarmányokat és takarmánymagvakat, köztük a hosszabb gyökerű, ezáltal a homoktalajok mélyebb rétegeiből tápanyagot nyerő lucernát 930, a trágyázására alkalmas csillagfürtöt 150, valamint a zabos bükkönyt 561 és a baltacimot 236 holdon.¹⁹⁶

A szántóművelés eredményességét a terméshozamok jelezték, a cselédek és az egyéb konvenciósok (akik napi kenyerét az uradalom biztosította), a betakarítást részért végző mezőgazdasági munkások (ők a hozamokat az elvetett maghoz viszonyították), valamint a próba-csépléseket végző gazdatisztek számára is, akiktől a minisztériumi tisztviselők a kataszteri holdakra számított termésátlagokat kérték számon.

Bár egyetlen év adatai nem árulnak el sokat számunkra, még ha a homoktalajokon az ingadozások kevésbé szélsőségesek, mint pl. az agyagon, és azt sem tudjuk megítélni, hogy az uradalom által kimutatott átlagokban milyen szerepe volt a földek minőségének, az adott év időjárásának és az egyéb természeti feltételeknek, valamint a művelési módnak, az 1926-os év hozamai mégis egészen alacsonyak voltak: a búzáé nem érte el az 5 q-t holdanként (a mácsai területben 5,7, a babatiban viszont csak 3,7 q), a rozsé 6,4 (Gödöllőn 7,1), az őszi árpáé 7,9 q.¹⁹⁷

E vázlatosan bemutatott vetésszerkezet mögött milyen, a gazdálkodásra vonatkozó stratégiákat feltételezhetünk. A kenyérgabonák termelését az uradalom belső igényei: a vetőmag, az illetmények, az arató- és cséplőrész, valamint szociokulturális funkcióinak biztosítása határozta meg. 1926-ban a megtermelt búza több mint 80 %-át, a rozs egészét bérekre és segélyekre (a legnagyobb tételt adó konvenciótól a csőszök, a dohánykertészek és a gyakornokok járandóságán át a tanítási segélyekig és a gyermeknevelési rozspótlékig), valamint a kegyúri kiadásokra fordították, de a számadások *vendégellátás* rovatában szintén búza és rozs szerepelt. Az őszi és a tavaszi árpa, valamint a zab termelését pedig az uradalom takarmányigénye határozta meg.¹⁹⁸

A termelés azonban gyakran a birtok saját szükségleteit sem fedezte. 1924-ben – Czitó Győző minisztériumnak küldött beszámolója szerint – a jégverés a gabonavetésekben olyan „tekintélyes” károkat okozott, hogy sem a konvenció, sem az állomány abrakigénye nem volt biztosított, vagy 1926-ban rozból több mint 600 q, árpából 160 q, zabból 125 q hiány állt elő, amit vásárlással kellett pótolni.

¹⁹⁶ Uo, Farkas J. 2002. 503.

¹⁹⁷ Mezőhegyesen, bár az összehasonlítás nem „reális” a két világháború közötti korszak optimumát reprezentáló ménésbirtokkal, 1926-ban kataszteri holdanként 15 q búzát, 13 q rozst és 16 q őszi árpát takarítottak be. Az ezer hold feletti birtokok ez évi átlaga: búza 9,3, rozs 7,9, árpa 9,1 q. MOL K 184. 2907. cs. 5. tétel. 52620/1926, Erdész Á. 1986. 68, 71-72, Gunst P. 1970. 136, 148, 159.

¹⁹⁸ MOL K 184. 2907. cs. 5. tétel. 52620/1926.

A gabona értékesítése a jobb termésű években is az önellátás igényének rendelődött alá. 1929-ben az uradalomnak búzából feleslege van, ám „mivel nem tudható, hogy az illetményesek milyen arányban kívánják búza- és rozsjárandóságukat igénybe venni, az eladható készlet sem állapítható meg.”¹⁹⁹

S itt visszautalunk a vetésszerkezet statisztikai arányaira: az alacsony hozamok ellenére a gabonafélék uralták a szántóföldeket, olyan termelési szokásrendként, aminek a legfontosabb funkciója az uradalom saját szükségleteinek ellátása volt, és aminek egyéb értelmezése is lehetséges. Egyrészt „praktikus” válasz a kedvezőtlen természeti és talajadottságokból eredő kiszolgáltatottságra, valamint a bizonytalan és nehezen tervezhető bevételekre. (Említettük, a gazdatisztek beszámolóikban folytonosan a gyenge talajokra, a fagykárokra, a csapadékhiányra vagy éppen az áradásra hivatkoztak.) Ugyanakkor ez biztosította a szegődményesek megélhetését, az illetményföldekbe szükséges vetőmagtól a kenyérgabonának az uradalmi malomban való megőrléséig. De ha a konvencióba kapott burgonya- és kukoricaföldön a „nyári abnormális szárazság miatt alig termett valami” (pl. 1928-ban), azt is az uradalom pótolta. Ami az önellátó háztartások integrálásával és ellenőrzésével, valamint a megkövetelt kemény munka erkölcsi és normarenddé tételével kiegészülve, a birtok szociális és társadalmi struktúrájának stabilitását és generációról generációra történő átöröklését célozta.²⁰⁰

A naturálbérek (melyek készpénz-bérezéssel egészültek ki) alkalmasak voltak ugyanis a cselédek differenciálására; a béresgazdák tarthattak két sertést és annak szaporulatát fél éves korig, ami az önállóság érzetét kelthette számukra, az ostorosok, bojtárok, tanoncok viszont csak szalonnát kaptak; gyermeknevelési rozspótlékban, az állami szociálpolitika szándéka szerint, a háromnál több 14 éves kor alatti gyermeket nevelő családok részesülhettek; ugyanakkor Czitó Győző és az uradalom igazgatósága az 1920-as évek végén a terményjárandóság „túlzott” emelését azért nem javasolta, nehogy a „cselédség gabona-kereskedéssel legyen kénytelen foglalkozni.”²⁰¹

Szintén többféle funkciót töltött be az állattenyésztés. Az igaerőt az I. világháború után továbbra is az ökörállomány biztosította, ami a szántástól a termény behordásáig a mezőgazdasági munkák régóta megszokott „kényelmes” tempóját konzerválta (a homoktalajok talán egyetlen előnye ezt kompenzálta: hosszabb nedvtartó képességük miatt az év több napján át

¹⁹⁹ MOL K 184. 3321. cs. 5. tétel. 50796/1926, 2907. cs. 5. tétel. 52620/1926, 3490. cs. 5. tétel. 46493/1930.

²⁰⁰ A korszak szociológusa, az uradalmak világát nagybérőként is jól ismerő ifj. Leopold Lajos ezt némi általánosítással úgy fogalmazta meg, hogy „nálunk az önellátás még a nagybirtoknak is elsődleges célja, mely nélkül munkaszervezete széthullanék, termelő erélye megbénulna..., viszont az önellátás után fennmaradó terményfelesleg közvetlen és tiszta árhatás alá kerül.” Ifj. Leopold L. 1934. 461.

²⁰¹ Hangsúlyozzuk, mindez nem jelenti, hogy – akárcsak a gabonaágazatban – az uradalom a piactól elzárt, autark szervezetként működött volna, még ha önálló piaci résztvevőként, az állami szabályozás miatt, szerepe korlátozott is volt. MOL K 184. 2318. cs. 5. tétel. 119516/1921, 5805. cs. 5. tétel. 151296/1941.

voltak művelhetőek, mint az agyag- vagy a feketeföld-talajok), ellenben a lovaknál olcsóbb takarmányozásuk és rugalmasabb értékesítési lehetőségük a „rentabilitásra” ösztönzött uradalom számára meghatározó érv maradt.²⁰²

Tovább élt az állattartás fiziokrata hagyományokban gyökerező felfogása is: „Kitűzött cé-lunk csak az lehet, hogy az állományt szaporítsuk a trágyatermelés miatt, mert az itteni gyen-ge földek e nélkül nagyon kevés terméssel kecsegtetnek” – fogalmazta meg az uradalom élére kerülő Czitó Győző 1924-ben²⁰³, míg a tudományos igényű, „állami és közfeladatokat ellátó” tenyésztés az 1930-as években, Kelemen Imre jószágigazgatóvá kinevezése után éledt újjá.

Ám ez sem volt független az egyéni akaratoktól vagy a személyes konfliktusoktól. Mező-hegyesen az alföldi magyar szarvasmarhákat az 1920-as évek elejétől borzderes fajtákkal ke-resztezték, az ezt ellenző Purgly Emil azonban, miután a '30-as évek elején földművelésügyi miniszterré nevezték ki, a tenyésztést leállította, és az általa „korcsnak” minősített állományt Gödöllőre „száműzte.”²⁰⁴

A tenyészállatok értékesítése és a tejtermelés az uradalom bevételeinek növelését, presztí-zsének és lokális kapcsolatainak erősítését, valamint szociális „kötelezettségeinek” ellátását szolgálta. A szarvasmarha-állomány legértékesebb, küllemre is legszebb részét az állami hiva-talnokok és a mezőgazdasági szakemberek által gyakran felkeresett központi kerületben he-lyezték el, a tejet *koronauradalmi* címkével hozták forgalomba, az uradalom biztosította a minisztériumba beosztott, a ménesbirtokokkal foglalkozó tisztviselők tej-járandóságát, vala-mint az országos és a helyi segélyakciókban is részt vett (pl. a Stefánia Szövetségnek adott rendszeresen tejet). Kedvezményesen vásárolhatta a tejet Gödöllő és a többi uradalmi telepü-lés lakossága, de a tejtermékek előállítása módot adott szimbolikus tőkejavak (és kapcsolatok) szerzésére is: Kelemen Imre több mint negyedszázad távlatából büszkén emlékszik vissza, hogy „egyik juhászunk kitűnően értett a gomolya és a birkasajt készítéséhez, aminek olyan nagy volt a keletje, hogy nem tudtuk az igényeket kielégíteni. A birkatej készítményekből mindig küldtünk fel bizonyos mennyiséget a kormányzói konyhára, és a kabinetiroda a minő-ség elismerése mellett, a küldeményért köszönetét fejezte ki.”²⁰⁵

²⁰² Bár az állatlétszám a szaporulat, a járványok, valamint a takarmánytermelés és az értékesítés függvényében évről évre változott, az arányok érzékeltetésére egyetlen év adatait idézzük: 1926-ban az uradalomban 680 jár-mos ökör, 350 borzderes és 270 bonyhádi szarvasmarha, 280 ló, ezer sertés és 1200 juh volt. MOL K 184. 2906. cs. 5. tétel. 51133/1926.

²⁰³ Ez az érvelés szinte szó szerint megegyezik Francois Quesnay 18. század közepén írt maximájával: „Elő kell segíteni az állatállomány növekedését, mert az állatok szolgáltatják a földeknek a gazdag termést adó trágyát.” Idézi Braudel, F. 2004. 117.

²⁰⁴ Erdész Á. 1986. 143, 145.

²⁰⁵ MOL K 184. 3321. cs. 5. tétel. 15326/1925, 3490. cs. 5. tétel. 46192/1930, Kelemen Imre: Gazdasági pá-lyán...

A koronauradalmat reprezentálta a központi kerületben elhelyezett nóniusz ménes, és a lóállomány biztosította a gazdatisztek presztízsét és hierarchiáját kifejező úri fogatok igaerejét (az igazgatói négyes fogat „magas vérű, félangol lovai közül kettő a kormányzó kenderesi méneséből származott”), amelyeken a vadászatok illusztris vendégeit is szállították.²⁰⁶

V.3. Az innovációk szintjei

A két világháború közötti innovációk, a gazdálkodás technikájának vizsgálatakor az eddigi módszerünket követjük. Egyrészt figyelemmel vagyunk az állami kezdeményezésekre, ám megvalósulásukhoz lokális érdekeket és mentalitásokat kapcsolunk, másfelől fontosnak tartjuk a sokféle: a hagyományozódó és szerzett tudások bemutatását is.

Az előbbieket közé soroljuk a földművelésügyi kormányzat által kezdeményezett növény-nemesítési és termelési kísérleteket. A homoktalajok kedvező adottságait feltételezve, még 1911-ben létesült az uradalom 34 kataszteri holdján burgonya-kísérleti telep (ehhez a szentgyörgypusztai majorban minta-szeszgyár épült), amelyre az I. világháború után ambiciózus tervek épültek: Gödöllő vetőburgonya-termelő központtá, valamint a korai (újburgonya) fajták „kísérleti anyatelepévé” válna,²⁰⁷ melynek rendeltetése a burgonyatermelő régiók kisgazdaságainak ellátása (újburgonyát inkább csak a főváros háztartásainak egy része fogyasztott), de a terv nem nélkülözte a szintén gazdaérdekekre hivatkozó állami árszabályozás lehetőségét sem.²⁰⁸

Az uradalom számára mindez másként jelentkezett, mivel az I. világháború után önállósuló és 82 holdra bővülő kísérleti telep a konfliktusok egész sorát generálta. Az általa használt földek után megállapított bérösszeget (kataszteri holdanként évi 65 kg búzát) ugyanis nem fizette, és – miként Czitó Győző a földművelésügyi miniszternek panaszolja – a munkáshiányt előmozdította, mivel a cselédek családtagjait, valamint a környék napszámosait „talán a szükségesnél is nagyobb mértékben foglalja le, és ezzel az uradalomnak konkurenciát csinál.” Ráadásul a „koronauradalom tudta és beleegyezése nélkül tisztai lakások céljára nagyobb épít-

²⁰⁶ Kelemen Imre: Gazdasági pályán...

²⁰⁷ Ezért a Burgonyatermelők Országos Szövetségének kezdeményezésére, a kormány 300 q nemesített német vetőburgonyát vásárolt. Igaz, a téli szállítás miatt ennek több mint ötöde megfagyott, és csupán takarmányozásra volt felhasználható. MOL K 184. 2496. cs. 5. tétel. 15498/1923.

²⁰⁸ Egy 1922-ben készült tervezet szerint „tröszt-szerű törekvéseket lehet látni, amely a gazdától összevásárolt burgonyát igen nagy áremelkedéssel hozza forgalomba. A társadalom nem egységes, ezért nem is tud ez ellen védekezni. Az egyes társadalmi rétegeket óriási ellentétek választják el egymástól, az egységes állásfoglalás és tömörülés ideje még nem érkezett el. A gazdatársadalom az ellene intézett támadásokat önmaga nem képes visszaverni.” Uo, Gunst P. 1970. 188-190.

kezésekbe kezdett, ami hátrányos számunkra..., és a közönség előtt különös színben tűnik fel, mert midőn az uradalom gazdasági épületei olyan rossz karban vannak, hogy azok helyrehozására óriási áldozatokat kellene hozni, mely költség a koronauradalomnak nem áll rendelkezésre, az uradalomtól bérelt területen az államnak egy másik intézménye új építkezést tud létesíteni.”

Ezek után a jószágigazgató szakmai érvekre hivatkozik: a kis területről származó kísérleti eredmények nem állják meg a helyüket, így „gyakorlatiasabb” lenne azokat a nagybirtok forgórendszerében végezni, konklúziója pedig, hogy a telep „nagy tehertétele az uradalomnak”, ezért visszacsatolására lenne szükség. (Hasonló konfliktusok voltak a koronauradalom, valamint a három további kísérleti és szakmunkásképző-gazdaság – a baromfitenyésztő-, a zöldség- és a méhészeti telep – között, melyek önállóságának megszüntetését Czító Győző ugyan csak többször kérelmezte.)²⁰⁹

Ennek az esetnek kétszintű értelmezése lehetséges. Makroszinten: a burgonyakísérleti telep (és a többi tangazdaság) Gödöllő tudományos imázsát erősítette, valamint kitűnő eszköze a világháború utáni agrárpolitika propagálásának, melynek egyaránt ambíciója volt új exportágazatok kialakítása és a mezőgazdasági népesség munkalehetőségeinek növelése. Ugyanakkor rávilágít az állam két gazdasági aktora közötti szerződéses fegyelem hiányára: a természetben megállapított és évente fizetendő bérleti díjak késlekedésének ugyanis semmilyen következménye sem volt, ráadásul a zöldséglep által bérelt uradalmi földek egy részét, szintén az „igazgatóság engedélye nélkül”, a burgonyatelep használta.

Az uradalom kontextusában vagy a gazdatisztek tapasztalata szerint, az 1920-as évek elején kibővített területű, önálló kisgazdaság intézményi és személyes konfliktusokat okozott, mivel a „felesleges” adminisztrációt növelte: Czító Győző többször kifogásolta, hogy „jelenlény időt tesz ki... fizetési kötelezettségének állandó evidenciában tartása és sürgetése.”²¹⁰ Emellett az uradalom integritását és munkaszervezetét sértette, valamint a szegődményesek telepen munkát vállaló családtagjai kikerültek az ellenőrző mechanizmusa alól. Végül, a presztízsét is csorbította, amennyiben a kisgazdaság beruházásai a háború utáni „leromlott” állapotára irányították a figyelmet. (Könnyen lehet, hogy a gazdatisztek számára különösen sérelmes volt, hogy miközben a burgonyatelepen új tisztalakások épültek, az uradalomban a régiek felújítása is elmaradt.)

Még egy növénytermelési kísérletet érdemes nyomon követnünk. A földművelésügyi minisztérium az ország komlótermelésének fejlesztése érdekében, valamint „példaadás céljá-

²⁰⁹ MOL K 184. 3490. cs. 5. tétel. 46524/1930.

²¹⁰ Uo.

ból”, 1924-ben komlóskert létesítését rendelte el. A nagy szakértelmet igénylő termelés fél kataszteri holdon elindult, ám az első évben tetemes veszteséggel zárult. A kiadások, a szegődményesek és a havibérések illetményeivel együtt, 14 millió koronára emelkedtek, a bevétel nem érte el a 4 milliót, ezért az uradalom beszüntetését indítványozta, amit – úgy tűnt – a minisztérium elfogadott. Csérer Béla gazdasági főtanácsos azonban, a Magyar Komlótermelők Egylete képviselőjében, baráti hangvétellű levélben kérte Czító Győzöt a telep fenntartására²¹¹, és feltehetően a minisztériumban is eredményesen lobbizott, mert a termelés folytatódott.

Igaz, más formában. A Komlótermelő és Értékesítő Szövetkezet az uradalomtól 1927-ben hosszú távra (1946-ig) bérbe vett 10 holdon létesített új komlóskertet, ám ez a vállalkozás sem volt sikeres. Ezért a szövetkezet a bérleti díj csökkentését, majd 1931-ben a veszteséges telep megváltását (a bérleti szerződés megszüntetését) kérte az uradalomtól, amely – a minisztérium döntéséhez igazodva, és figyelemmel „az államnak a szövetkezetben vállalt érdekeltiségére” – kénytelen volt azt elfogadni.

Ez az eset szintén a különböző gazdasági érdekek, döntési és cselekvési lehetőségek konfliktusát mutatja. Az állam – miként Mezőhegyesen is – a jövedelmezőség és a piaci megtérülés elve alapján rendelte el a komló termelését, amely az általa támogatott, mégis az egyéni kezdeményezéseknek teret adó és azt csoportérdekké alakító szövetkezeti-szerződéses formában folytatódott. Ám ezen struktúra mögött – Csérer Béla leveléből kiderült – személyes érdekeket és informális kapcsolatokat, az érdekérvényesítés egyéni változatait feltételezhetjük.

Az uradalom számára viszont a komló termelése, akár házi művelésben, akár szerződéses formában, kényszer volt, és elutasításban részesült, ami csupán a felesleges adminisztrációt és a kiadásokat növelte. „Az igazgatóságnak sem pénze, sem szakembere nincs erre” – fogalmazta meg tömören Czító Győző.²¹²

Az állam által kezdeményezett innovációk közé soroljuk a gépesítést, amelyben sajátos el-lentmondás rejlett. A modernizációt a mezőgazdaságra is kiterjesztő agrárius ideológiában, valamint a hatékonyságot a többtermeléssel azonosító szakmai diskurzusokban egyre gyakrabban jelent meg a gépi technika szerepének hangoztatása, aminek a propagálására pl. traktorbemutatók és kedvezményes vásárlási akciók szolgáltak. Mezőhegyesen már a világháború előtt talajművelőgép-versenyt szerveztek, az 1920-as évek elején pedig a földművelésügyi

²¹¹ „Kedves Barátom! Az általad létesített mintakomló érdekében szót kell emeljek. Amíg Te ott leszel, bizonyos, hogy a művelés is helyes lesz. Végül is legyen egy állami birtokon egy komlótelep, a jobb jövő reményében. Ha ugyan magad nem untad a komlót, kérlek hass oda az osztályban, hagyhatnák meg a komlóskertet, sőt jó lenne azt továbbfejleszteni.” MOL K 184. 2787. cs. 5. tétel. 115353/1925.

²¹² Uo, K 184. 3928. cs. 5. tétel. 39459/1933.

minisztérium Gödöllőt javasolta a Németországból behozott 32 lóerős, benzines motorekék (Dénes-ekék) kipróbálására, és a kisgazdák körében való népszerűsítésre.²¹³

Ez azonban a termelés költségeit növelte, illetve az agrárpolitikai vitákat a gépi és az emberi munka szembeállítására (és nem a természetes egysége) egészítette ki. Ezt erősítette a világgazdasági válság időszakában a lokális társadalmi konfliktusokról: az aratógépek használata elleni, a kis közösségek (az aratóbandák) tagjainak egzisztenciáját védelmező kollektív tiltakozásokról, munkabeszüntetésekről tájékoztató vármegyei adminisztráció²¹⁴ – ami a törvénytérítésben azt az értelmezést szilárdította meg, hogy számos nagybirtokon az aratógépek „ijesztgetésre” vagy a „munkát megtagadó vállalkozók zsarolására” szolgáltak.²¹⁵ Gödöllőn az 1920-as évek elején készült leltár szerint két kévekötő és egy marokrakó aratógép volt használaton kívül, ami megítélésünk szerint inkább egy hagyományos kisközösségi munka- és életforma: az aratótársaságoknak az uradalom szervezetébe integráltságáról tanúskodik.²¹⁶

Hasonló „ellentmondásokat” figyelhetünk meg a gépi munkák egyéb területein. A gödöllői uradalom a világháború után, minisztériumi rendeletre, valorizálatlan beruházási hitelekkel négy traktort vásárolt, használatukra azonban alig vannak adataink, ami a tarlószántásra korlátozódott. (Karbantartásra a gépműhelyben nem volt lehetőség, ezért néhány éven belül mind a négy traktor meghibásodott, javításukat Mezőhegyesen, 150 ezer pengős munkadíj fejében végezhetnék volna el.²¹⁷)

Az I. világháború előtt megjelenő, a mélyszántást biztosító, szénrel fűtött gőzekéről Czító Győző 1924-ben készített beszámolót a minisztérium számára. Eszerint három gőzekészlet volt az uradalomban, amelyből kettő „rendkívül csekély munkateljesítménye és elhanyagolt állapota” miatt eladatott, a harmadik „óriási költséggel, annyira-amennyire megjavított, és most csupán a mácsai gazdasági kerületben használják.” A többi majorban azért szüntették be a gőzek-szántást, mert a „természeti adottságok (a homok a gőzekén olyan ráadásokat okoz, hogy munkaeredménye alig számba vehető), másrészt a szakértelem hiánya olyan hátrányokat okozott, hogy a gazdatisztek szívesen lemondtak róluk, azzal, hogy a szén- és a vízfordásra fordított igákkal sokkal könnyebben elvégzik a szükséges mezőgazdasági munkát.” (A gőzek 5-6 embert és 4-5 igát igényelt.)²¹⁸

²¹³ MOL K 184. 2254. cs. 5. tétel. 67889/1920, Gunst P. 1970. 426-427.

²¹⁴ Ennek nyomán 1933-ban minisztériumi rendelet korlátozta a mezőgazdasági gépek használatát, ami a munkanélküliséget kívánta csökkenteni.

²¹⁵ Pl. Tóth T. 1977. 150-151, Erdész Á. 1986. 63.

²¹⁶ MOL K 184. 2254. cs. 5. tétel. 66466/1920.

²¹⁷ MOL K 184. 2906. cs. 5. tétel. 50032/1926, Erdész Á. 1986. 187.

²¹⁸ MOL K 184. 5805. cs. 5. tétel 151296/1941.

E sorok a jószágigazgató elutasító attitűdjét jelzik a gőzekéssel szemben, és helyettük az ökörfogatos ekéket pártolja. Ezért szorgalmazza szolgálati ideje alatt folyamatosan az ökörfogatmánya gyarapítását (hiányuk miatt az 1926-27-es gazdasági évben az őszi vetést csupán decemberben fejezik be), valamint 60 db kettős ekét vásárol.²¹⁹

A földművelésügyi minisztériumból a koronauradalom élére kinevezett Kelemen Imre az 1930-as évek végén a mezőgazdasági munkáskérdéssel összefüggésben ítéli meg a gépesítést: „a mindjobban romló munkásviszonyokra tekintettel, a nagyfokú industrializáció elől nem lehet elzárkózni, ha a teljes gazdasági csődöt el akarjuk kerülni... Ezért megbízható munkásokra van szükségünk, akikre a mind nagyobb számú gépeket nyugodtan rábízhatjuk, és akikben a kötelességtudás emelkedik. Ez pedig megelégedett, tűrhető viszonyok között élő munkásokkal érhető el, míg a nyomorúság, mely a hanyagságnak egyik tényezője, az uradalomtól igen nagy áldozatokat követel.”²²⁰

Példáink alapján úgy véljük, az uradalom technikai innovációi nem függetleníthetők az agrárpolitika a *tőkeintenzív nagyüzemek* által reprezentált modernizációs stratégiáitól, de a növekvő falusi munkanélküliséget (ennek pontos fogalmi tisztázása nem történt meg) a gépi eszközök terjedésével összekötő, és eszerint kezelő szociális gyakorlattól sem.

Mindez az uradalom világában a munka „intenzíválásának” eltérő képzeteivel egészült ki. Czító Győző értelmezése a birtok hagyományaira, a lassúbb változásra, inkább az állati erő bővítésére, valamint a gazdálkodás gyakorlati tudására épít, mely a technikát – Marcell Mauss szavaival – valamely hatékony cselekedettel azonosítja.²²¹

Ezzel szemben Kelemen Imre a rentabilitás érdekében szükséges *industrializálódást* programszerűen, és feltehetően a hatalom normája szerint fogalmazza meg, ezért sürgeti az eszközváltást, aminek feltételeként az ökonomizálódó, illetve megbízható, fegyelmezett és kontrollálható munkaerőt jelöli meg.

Míg a munkavégzés utóbbi értelmezése a minisztérium és a jószágigazgatók írásos kommunikációjában gyakran megjelenik (ezáltal jól nyomon követhető), az előbbivel: az uradalom orális tradíciójában öröklődő és a mindennapok apró mozzanataiban realizálódó tudásokkal a formális beszámolók és az egyéb iratok jóval ritkábban foglalkoznak. Ide sorolhatjuk a védősávként ültetett fasorokat, a futóhomok megkötésére telepített akácosokat vagy a dűlőutak vesszővel bevonását, ami a vízfolyásokat akadályozta meg. Szintén gyakorlattá vált,

²¹⁹ A különböző vontatási módokat a világgazdasági válság időszakában tudjuk összehasonlítani, amikor tovább csökkent a gépek használata. 1932-ben ígérettel 4230, gőzekével és traktorral 1870 kataszteri holdat szántottak. (Ebben az évben MÁVAG-traktorokat bérelt az uradalom.) Uo, K 184. 2906. cs. 5. tétel. 51133/1926, 3028. cs. 5. tétel. 70533/1927, 3321. cs. 5. tétel. 15325/1925, 3776. cs. 5. tétel. 103014/1932.

²²⁰ MOL K 184. 5805. cs. 5. tétel. 151296/1941.

²²¹ Braudel, F. 2004. 342.

hogy a homokkal borított táblákba az apró magvú növények előtt, védőnövényként, a talaj megkötésére rozsot vetettek, a dombokon pedig a talajerózió ellen hatásos vízszintes árkos szántást alkalmazták. Ami a természeti környezet és a termőtalaj adottságainak sikeres adaptációját példázza.²²²

Az utóbbi tudásformákhoz állt közel a szegődményesek, a napszámosok és a részes munkások tapasztalati, bár szintén differenciált tudása. Ez nem jelenti a gépi technika elutasítását, amit a kerepesi kerületben 1932-ben lezajlott, munkakonfliktushoz vezető eseménnyel illusztrálunk. Az uradalom a gabona betakarítására és cséplésére 22 pár, a településen lakó aratót szerződtetett, akik a kaszálást rendben elvégezték. Amikor azonban a szérűben felállított elavult és a használatból régen kivont hat lóerős cséplőgépet meglátták, az intézőnek kijelentették, hogy „evvel a géppel nem csépelünk.” (A megszokott nyolc lóerős cséplőt egy másik gazdasági kerületbe vitték át.)²²³

Mit jelent ez az eset? A közösségi élet intenzitását, a csoportképződést, a rokoni, a szomszédsági és a baráti kapcsolatok minőségét, valamint a csoport együttműködésben is kifejeződő struktúráját leginkább talán a cséplés bonyolult szervezete fejezte ki, melynek rítusai a közösségek kulturális tradíciójának részévé váltak.²²⁴ És része immár ennek a hagyománynak a megszokott gépi és emberi munka harmonizálása, amit a régi cséplőgép beállítása sértett, s ami ellen az aratók tiltakoztak. (Az intéző viszont a gépet még „egészen kifogástalannak” minősítette.)

A gazdálkodás másik ágában, az állattenyésztésben a kormány által elvárt tudományos igény és a gazdatisztek szakismerete, valamint a tartás „népi” gyakorlata állandó konfliktusba került, ami az ellenőrzés és a fegyelmezés szigorú formáit alakította ki. Említettük, a korona-uradalom a két világháború között az állami tenyésztési kísérletek terepe maradt, ami „korszerű” istállózást igényelt. A takarmány azonban nemritkán decemberre vagy januárra elfogyott („egyes istállóban a szarvasmarhák alomja tiszta homok volt”), a mesterséges rét csupán ötöde a természetesnek, ami hosszú legeltetési periódusokat tett szükségessé. Ez pedig az állomány, elsősorban a szarvasmarhák gondozásában és takarmányozásában olyan szokásokat, rögzült gesztusokat éltetett tovább, melyek a gazdatisztek számára felületességnek, hanyagságnak vagy szándékos kártételnek minősültek. Kelemen Imre emlékezetében több eset maradt meg: az isaszegi kerületben pl. „gyanúja szerint” az okozott elhullást, hogy a szegődmé-

²²² Kelemen Imre: Gazdasági pályán...

²²³ MOL K 184. 3926. cs. 5. tétel. 36029/1933.

²²⁴ Ezt az emlékezetben és az emlékiratokban való gyakori megjelenése is jelzi. „Valamennyi munkát felülmúlt a cséplés. Szeptember derekán van a búcsúnk, de a koronai gépek még mindig zúgtak.” Vankóné Dudás J. 1976. 170.

nyesek, akik között „jött-ment emberek voltak..., a legigénytelenebb füvek közé tartozó, a homokon is megtermő és az utak árkaiban mindenütt található somkórót megfelelő más szénával való keverés nélkül, mértéktelenül etették.”²²⁵

V.4. Haszonvételek – az uradalom „vállalkozásai”

A jobbágyfelszabadítás után tovább élő kisebb királyi haszonvételek folyamatos felszámolása, illetve állami megváltása számottevő jövedelemtől fosztotta meg a veszteséges uradalmat. Megmaradt azonban a különböző épületek (üzletek és vendéglők) bérbeadásának, a malmok vagy az úthasználat értékesítésének lehetősége, és mód nyílt ipari üzemek létesítésére is. Ebben a fejezetben nem az uradalom gazdasági szervezetében betöltött szerepüket, hanem azt vizsgáljuk, maguk az ügyletek: a megkötött szerződések, a betartásuk és a megszegésük szankcionálása miféle viselkedésformákról, esetleg vállalkozói készségekről vagy annak hiányáról tanúskodik.

A koronauradalom politikai instrumentalizálódása kizárta a földbérletek létesítését, bár erre az I. világháború után több kísérlet történt. Ám mivel olykor a szándékok meg nem valósulása is árulkodó lehet – érdemes a dányi kiscgazdák próbálkozását bemutatni. Bérletársaságként szerettek volna 250 kataszteri holdat hosszabb távra igénybe venni, amit az Országos Földbirtokrendező Bíróság támogatott, Czító Győző és a gazdatisztek azonban mereven elutasították. A nem kívánt precedensre hivatkozva, ami a birtok egységét veszélyeztetné, valamint arra, hogy ha a kishaszonbérletet elemi csapás érné, az uradalomnak nem csak a bérösszegekről kellene lemondania, hanem a gazdák káruk megtérítését is követelnék. Emellett bár a „tárgyaláson hajlandónak mutatkoztak nagy bért ajánlani, de bizonyosan azért, mert az állammal szemben abban a hitben élnek, hogy azt úgysem kell megfizetniük, és majd addig folyamodnak, amíg elengedik a tartozásukat... Itt, ahol a gyenge földeket évtizedes szorgos munkával, szakértelemmel és rátermettséggel sikerült kiemelni, félve merünk arra gondolni, hogy avatatlanságunkra bízunk e terület művelését. A bérlet nem törődik a jövővel, miként az Alföldön mondják: »kiveszi a zsírt a talajnak.«” Amit a jószágigazgató azzal a minisztériumnak címzett javaslattal egészített ki, ajánlatos volna a járási gazdasági felügyelőket utasítani (konkrétan Lendvay Bélát, aki a haszonbér-tárgyaláson a kérelmezőket támogatta), hogy a jövőben ilyen „káros és indokolatlan álláspontot” semmiképpen se képviseljenek.²²⁶

²²⁵ MOL K 184. 2906. cs. 5. tétel. 51133/1926, Kelemen Imre: Gazdasági pályán...

²²⁶ MOL K 184. 2639. cs. 5. tétel. 32709/1924.

Ebben az esetben tehát a tulajdonos rendelkezési jogának sérülése, a kisbirtokosokkal szembeni bizalmatlanság (egy esetleges megállapodás be nem tartásának feltételezése), valamint a bérleti gazdálkodással kapcsolatos sztereotipizált előítélet akadályozta meg a szerződés létrejöttét.

Éppen ellenkezőleg, az uradalom kívánt az 1920-as évek végén bérleti szerződést kötni a szarkabereki dűlőútját több évtizede használó isaszegi közbirtokossággal. Az út mentén fekvő uradalmi javakat próbálta ezáltal megvédeni a „gyakori lopásokkal szemben” (a tervezet a telkes gazdák anyagi felelősségét rögzítette – bérleti díjként szimbolikus összeget: évi egy pengőt javasolt). A volt úrbéres közbirtokosság azonban a szerződéskötést visszautasította, mivel „ezen utat emberemlékezet óta használtuk, minden ellenszolgáltatás nélkül, a tagosítás előtt is.” Az uradalom tehát szerződéses kapcsolat kialakítását kívánta, ami ebben az esetben nem ütközött a tulajdonosi jogaival, ám amivel szemben a közbirtokosság szokásjogot tovább éltető akarata érvényesült. (A földművelésügyi minisztérium az utóbb érvelését támogatta.)²²⁷

A szerződések megkötése sem garantálta azok magától értetődő betartását. 1925 októberétől a gödöllői Erzsébet szálloda egy részét a Greiser testvérek (helyi bádigos mesterek) bérelték, akik egy év eltelte után a bérleti díj fizetését megtagadták, ezért az uradalom (900 pengős kára miatt) pert indított. Ezt követően értesült az ügyről a földművelésügyi minisztérium, amely „szabálytalanságok sorozatát” tárta fel: a megállapodás, majd a per a jóváhagyása nélkül történt, a szerződés nem kötött ki óvadékot, ráadásul alá sem írták. A bíróság az uradalomnak adott igazat, a hátralékot viszont, mivel a bérlőknek ingó és ingatlanvagyonra sem volt, behajtani nem lehetett.²²⁸

Peres eljáráshoz vezetett a Rosenbaum Jakabbal kötött megállapodás is. Ő az uradalom gödöllői, MÁV-állomással szembeni üres telkén cukorkát és gyümölcsöt árult, az 1926 novemberében utólag kötött, tíz évre szóló szerződés viszont árusító bódé építésére kötelezte, és 250 pengős bérleti díjat állapított meg. Az egyébként süketnéma Rosenbaum a fizetést néhány hónap múlva felfüggesztette, mivel állítása szerint Czító Győzővel 150 pengőben állapodott meg, azaz a jószágigazgató „félrevezette.” Ezután több évig tartó per kezdődött, a minisztérium pedig a bérlet megszüntetését rendelte el, mivel a bérlőnek „a koronauradalom igazgatójával szemben tanúsított tiszteletlen viselkedése, valamint pereskedése azt bizonyítja, hogy összeférhetetlen természetű egyén.” (Czító az őt ért személyes sérelem: a „hatóság előtt elkövetett rágalmazás” miatt bünvádi eljárást kezdeményezett, amihez azonban a jogügyi igazgató-

²²⁷ MOL K 184. 3159. cs. 5. tétel. 91269/1928.

²²⁸ MOL K 184. 3774. cs. 5. tétel. 59109/1932.

ság nem járult hozzá, mivel egy ilyen per „nyilvános tárgyalása” a jószágigazgatóra és az uradalomra is „kellemetlenségekkel járna.”)²²⁹

Tágabb kontextust kapott a koronauradalom Gödöllő belterületén fekvő ingatlanának hasznosítása. A csaknem hét kataszteri holdat 1883 óta az államvasút bérelte, és a területen gázgyárat épített, amit a villamos világítás bevezetése után, két altiszti lakássá alakított. (Az I. világháború kezdetére csupán ez az épület maradt a birtokában, mivel a „koronauradalom iránti előzékenységből, a bérelt terület többi részét a szerződés lejárta előtt átengedte, illetve visszafoglalását szó nélkül hagyta.”) A lakásokra azonban az uradalomnak is szüksége volt, ezért 1919 januárjában a szerződést felmondta. Ennek ellenére, bár a '20-as években a minisztérium támogatását kérve többször próbálkozott az épület megváltásával, a „közlekedés közérdeke” miatt a MÁV bérletében maradt, és a vasúti tisztviselők használták.²³⁰

Hogyan értelmezhetjük ezeket a megállapodásokat, mi szabályozta az első pillantásra gazdaságinak látszó döntéseket és az azt követő interakciókat. Az egykori regálé jogok közül néhány a két világháború között megmaradt (pl. a vásártartási és a helypénzszedési jog – ezek a költségvetésekben *uradalmi jogként* szerepeltek), melyeket a koronauradalom, valamennyi nagybirtokhoz hasonlóan, bérbe adott. Még hozzá minimális összegekért, ahogy az úthasználati jogból is csupán szimbolikus bevétele származott: az 1920-as évek elején Blumenthal Manó az előbbiért tíz koronát, Dány község az utóbbiért két koronát fizetett.²³¹ Ezeket a kapcsolatok a szokásrend és a hagyományok tartották fenn és szabályozták, funkciójuk az uradalom történeti jogainak reprezentálása lehetett. Része volt ennek a közbirtokosságoknak átadott használati jog, amihez az isaszegi *volt úrbéres birtokosság* ragaszkodott, s ami az írásba foglalt szerződés létrejöttét akadályozta meg.²³²

A példák azt is jelezték, hogy a szerződések megkötése nem jelenti a vállalkozói étosz megvalósulását vagy az abban foglaltak erkölcsi normaként elfogadását. Az Erzsébet szálloda bérbeadását a pénzbevétel növelése motiválta, bádigos mesterek választása azonban nem a legnagyobb körütekintésre vall, akiknek az anyagi helyzetéről az uradalom csupán a szerződésszegést követően, a gödöllői elöljáróságtól informálódott. A cukorkaárussal kötött ügylet pedig nyilvánvalóvá teszi, hogy az egyenrangú, bizalomra épülő üzleti kapcsolat létrejöttét az állami tisztviselők és a vállalkozó kispolgárok közötti mentalitásbeli-értékrendi különbségek nehezítették.

²²⁹ MOL K 184. 3491. cs. 5. tétel. 47434/1930.

²³⁰ MOL K 184. 3775. cs. 5. tétel. 59326/1932.

²³¹ MOL K 184. 2318. cs. 5. tétel. 55210/1921.

²³² Vö. Csité A. 1999. 16-17.

Merev és hierarchikus struktúrák határozták meg az uradalom és az államvasút szerződését, ahol a felek a központi hatalom direktívaival, illetve beavatkozásával kalkuláltak. Ez kizárta bármiféle konfliktus polgárjogi rendezését („az államnak két gazdasági ága között perlésnek nincs helye”²³³), ám nem lehetett garancia a megállapodás betartására. Ami ismét megerősíti: a szerződések az egyéni és szabad akaratok összhangjának, a kölcsönös kötelezettségvállalások, valamint a társadalmi szabályozás hiányában aligha váltak a gazdasági aktorok által elfogadott és a cselekedeteiket meghatározó normává.²³⁴

V.5. Jövedelmezőtlenség – hiány

A két világháború közötti agrárgazdaságtan, valamint az üzemstatisztikai munkák számára a gazdálkodás eredményességének elméleti-tudományos és egyben tapasztalati kifejezésére a jövedelmezőség szolgált, ami a nagyüzemi termelés legitimációját adta, s amit az állami birtokoknak is adaptálniuk kellett. Az I. világháború előtt az egykori gödöllői jószágigazgató, Deininger Imre azzal érvelt, hogy a ménesbirtokok „többet jövedelmeznek, mint az ország valamennyi nagybirtoka”, majd az 1923-as üzemesítés után a földművelésügyi minisztérium retorikájában szintén a bevételeiből nem csupán megélő, hanem „a jó gazda gondosságával kezelt” és jövedelmező nagybirtok ideáltípusa jelenik meg.²³⁵

A jövedelmezőség pontos fogalmi meghatározása ugyanakkor nem valósult meg. A kormány beérte a pénzforgalom éves egyenlegeivel (holott a koronaadalomnak természetbeni bevételei is voltak, a kiadások egy részét pedig a naturálbérek adták), ezzel szemben nem volt fontos számára a gazdálkodásba fektetett tőke megtérülésének kimutatása, ami a rentábilis gazdálkodás vagy a sikeres vállalkozás kifejezője lehet. (Gödöllőn a '30-as években csupán a dohánytermelésben vannak erre utaló adatok: 1931-ben az összesen 20 kataszteri holdon termelt dohány 3900 pengő tiszta jövedelme a befektetett tőke évi 4 %-os kamatozásának felelt meg.²³⁶) De hiába próbálnánk a beruházások tőke-, illetve vagyongyarapodását nyomon követni, mert – Czitó Győző jelentése szerint – a mérlegekben növekedést nem mutatnak, mivel az eszközök és az épületek „a régi mérlegekben is olyan összeggel voltak felvéve a hasznavehetetlen állapotuk dacára, mint ma [1926-ban], miután használható állapotba hoztuk őket.”²³⁷

²³³ MOL K 184. 3775. cs. 5. tétel. 59326/1932.

²³⁴ Durkheim, E. 2001. 216-218.

²³⁵ MOL K 184. 2638. cs. 5. tétel. 30060/1924, Deininger I. 1911. 5-6.

²³⁶ MOL K 184. 3617. cs. 5. tétel. 99303/1931.

²³⁷ MOL K 184. 2906. cs. 5. tétel. 51133/1926.

Ez a pénzforgalmi és a vagyonmérlegek, azaz a jövedelmezőség statisztikai reprezentációját bizonytalanítja el, ehelyett a kiadások és bevételek tételei mögött ezúttal is mentalitásokat és értékrendeket keresünk.

Bár az állami birtokok számadásaikat külön készítették, az I. világháború után a már kialakult gyakorlat folytatódott: jövedelmezőségüket együttesen mutatták ki, ami a minisztérium szerint azt eredményezte, hogy a birtokok az előirányzott költségvetést, valamint a „joggal elvárt gondosságot és előrelátó óvatosságot nem tartják be. Mintha a készpénzjövedelmet rendszerint nem hozó birtokokat az a gondolat irányítaná, hogy a mezőhegyesi ménesbirtok fölös jövedelmével az előirányzott jövedelem úgylis elérhető lesz.”²³⁸

Ez az utalás a koronauradalomra vonatkozott, ami azonban a kialakult kommunikációs technikán és a mögötte rejlő gyakorlaton sem változtatott. A földművelésügyi kormányzat évről évre a pénzforgalmi nyereségben kifejezett, így a közvélemény számára is könnyebben értelmezhető jövedelmet követelte („kiadásait szorítsák a legszűkebb keretek közé, és bevételeiket minden megengedhető, az állami birtokokhoz méltó módon fokozzák”), a mérlegek azonban mást rögzítettek: 1896 és 1908 között pl. csupán egyetlen év zárult nyereséggel, és a hiány évi átlaga meghaladta a 135 ezer koronát. Az általánosításra hajló emlékezet pedig a deficitet a gazdálkodás immanens elemévé tette. „Az uradalom egész fennállása alatt – fejtette ki Kelemen Imre – kivéve a világháborús évek zavaros viszonyait, ráfizetéssel zárta pénzügyi eredményét.”²³⁹ Amit a jószágigazgatók a minisztériumnak küldött jelentéseikben a már megismert érvekkel: a termelés kedvezőtlen természeti adottságaival („talajaink gyenge minőségénél és a szárazságra hajló éghajlatnál fogva a legnagyobb szakértelem és szorgalom mellett sem lehet számottevő jövedelmet előállítani”), az uradalom társadalmi és szociális kötelezettségeivel („nagyméltóságod engedélye alapján 30 %-os kedvezménnyel adjuk a tejet a kormányzósági tisztviselőknek”), valamint az udvari vadászatokra utaló egyéb, „a jövedelmezőséget szintén károsan befolyásoló körülménnyel” magyaráztak.²⁴⁰

A hatalom piacelvű retorikája mögött egészen eltérő döntéseket figyelhetünk meg. A minden évben pénzforgalmi hiánnyal záró gazdálkodást az állami hitelek finanszírozták, melyek törlesztési vagy visszafizetési feltételeit nem határozták meg, sőt a hitelek és a póthitelek kalkulációja a termelési „stratégia” részévé vált, aminek az ígért szankciók ellenére, semmilyen következménye sem volt. Az érvényben lévő és az előírt jövedelemhez igazodó osztalékrend-

²³⁸ MOL K 184. 3159. cs. 5. tétel. 90138/1928, Erdész Á. 1986. 35.

²³⁹ Deininger I. 1911. 8-10, Kelemen Imre: Gazdasági pályán...

²⁴⁰ MOL K 184. 3159. cs. 5. tétel. 90138/1928, 3321. cs. 5. tétel. 15326/1925, 50796/1926.

szert nem tartották be, helyette a gazdatisztek rendszeres osztalékpótló jutalomban részesültek.

Az állami vállalatok két világháború közötti történetében sem példa nélküli jelenség: költségvetésük „puhasága” vajon milyen mentalitásokat alakított ki a vizsgált uradalomban. Erről a hiteligénylések és a túllépések tájékoztatnak. Ezek egy részét a gazdasági eszközök és az állatállomány világháború után szükséges pótlására, valamint a gabona-, tengeri- és takarmányvásárlásokra fordították: az 1925 novemberi 150 millió koronás hiteltúllépés pl. erőtakarmány beszerzéséből adódott, amire a minisztérium ménesbirtokokat felügyelő osztályának vezetője, Wallner Endre, „szóbelileg adott engedélyt.”²⁴¹

Hitelekből fedezték a presztízszorientáció költségeit is.²⁴² Ide soroljuk a kegyúri épületek fenntartását, valamint a plébánosok és a tanítók járandóságait, a gyakori vendéglátások költségeit (fogatok, vendégszobák) vagy a kocsisok és az irodaszolgák ruhailletményét (az előbbieket a '20-as évek elején 6 öltözet téli és 13 nyári posztó ruhát, 4 atillát, 13 kalapot, 13 pár kesztyűt és 13 db nyakkendőt kaptak).²⁴³

A hitelek és a póthitelek nem csekély hányada az alkalmazottaknak jutott. Miközben a minisztérium a jövedelmezőség elmaradásáért a tisztikart tette felelőssé, 1925 decemberében 176 millió korona túlkiadás a tisztviselői jutalmakból származott, vagy 1926 februárjában Kováts Géza főintéző részesült, szintén az engedélyezett hitelkereten túl, 1 millió koronában. Ugyanebben a hónapban a minisztériumba beosztott tisztviselőktől visszavett tej 5 millió korona, áprilisban a gazdatisztek búza és búzaocsú üzemi pótlékának megvásárlása további 40 millió korona túlkiadást eredményezett. (A tisztviselők jutalmazása a kormány jóváhagyásával történt, az utóbbi tétel azonban a minisztériumi alkalmazottnak is szemet szúrt, és a hallgatólagos normát minden bizonnyal felrúgta, mert a jelentésnek ezt a részét vastag piros ceruzával húzta alá.)²⁴⁴

Ezek alapján nem kétséges, hogy a mindennapok gyakorlata messze távolodott a kormány által elvárt költségvetési egyensúly betartásától és az ehhez kapcsolódó *gondosság*, *óvatosság* és *takarékosság* eszményétől. Az évről évre kalkulált hiány, valamint a következmények nélküli, visszafizetetlen állami hitelek az ezzel ellentétes attitűdöket erősítették, valamint tág teret engedtek az egyéni érdekeket előtérbe helyező, nem hivatalos gazdasági tranzakcióknak.

²⁴¹ MOL K 184. 2640. cs. 5. tétel. 10167/1925.

²⁴² A fogalomra Csire A. 1993. 91-92.

²⁴³ MOL K 184. 2318. cs. 5. tétel. 55210/1921, 3321. cs. 5. tétel. 50796/1926.

²⁴⁴ MOL K 184. 2906. cs. 5. tétel. 50020/1926, 50030/1926.

V.6. Értékesítés, piac, politika

Az előző fejezetekben a koronauradalom „piacidegen” gazdasági stratégiáit figyelhettük meg, miközben az 1920-as évek végéig a kormány retorikája a piaci készségek elsajátítását szorgalmazta, és a birtok önellátásának prioritása sem zárta ki a piaci részvételét.

Az ellentmondás könnyen feloldható. Aligha célravezető ugyanis a piacok (a kereslet és a kínálat) szabályozó szerepének idealizálása, ehelyett a piacok a gazdaság intézményeivel összefüggő, jogi és politikai, valamint társadalmi és kulturális kontextusaiban való értelmezése vált elfogadottá. Ami az állam és a piac, valamint a kultúra és a piac dichotómiáján túllépve, módot ad (makroszinten) az erősödő etatizmus eszközeinek nyomon követésére, a piac működésére vonatkozó képzetek, valamint (mikroszinten) a tranzakciók gyakorlatának és az abban résztvevők cselekvéseinek vizsgálatára.²⁴⁵

Az értékesítés jogilag szabályozott, a dualizmus időszakában kialakult gyakorlata az I. világháború utáni évtizedben is megmaradt. A felesleget versenytárgyalás útján értékesítették, a zárt, írásbeli ajánlatok a minisztériumba érkeztek, ahol a döntés megszületett. Ez az uradalom önállóságát minimálisra csökkentette (Czitó Győző több ízben kezdeményezte az állandó pénzhiányt enyhítő gyors terményeladást, ami eredménytelen maradt²⁴⁶), de a döntéseknél formálisan a piaci elvek: a „piaci viszonyok mérlegelése”, valamint a „tisztességes” verseny eszménye érvényesült.

Az 1920-as évek elején pl. a gödöllői bárángyapjúra kiírt tárgyalásra a győri Richards Finomposztógyártól, a Hitelbanktól és az Angol-Magyar Banktól érkeztek árajánlatok. Az utóbbi kijelentette, hogy a legkedvezőbb ajánlatnál hajlandó mázsáanként 200 koronával többet fizetni, és a „Nagyméltóságú minisztérium jóindulatú elintézését” kérte, ám mivel eljárásának „ilyen kereskedelmi elvekbe ütköző része nem vehető figyelembe”, az ügyosztály az egyébként legmagasabb ajánlatot tevő céget, „aki a gyapjút tavaly is megvette, és egyúttal saját gyárában hazai munkásokat foglalkoztat” – azaz a győri gyárat választotta.²⁴⁷

A rugalmatlan, elhúzódó, gyakran több hetes bürokratikus eljárás azonban a közvetlen piaci hatások érvényesülését nehezítette. Annál inkább, mivel az 1920-as évek elején a minisztériumban értékesítési ügyekkel foglalkozó Kelemen Imre visszaemlékezése szerint, „ki voltunk téve annak, hogy az ajánlattevő felek vagy kereskedő cégek összebeszéltek, és előre el-

²⁴⁵ Haskell, T. – Teichgraeber, R. 1993. 1-2.

²⁴⁶ „A napilapok tőzsdei híradásait figyelemmel kísérve feltűnt az igazgatóságnak, hogy a gabonaárak minimálisan ugyan, de mégis emelkedő tendenciát mutatnak. Tisztelettel érdeklődik az igazgatóság, nem látja-e Nagyméltóságod alkalmasnak az időt, hogy a koronauradalom terményfeleslegét áruba bocsássa... A mostani idő esetleg alkalmas volna a szállításokra.” MOL K 184. 2787. cs. 5. tétel. 115832/1925.

²⁴⁷ MOL K 184. 2318. cs. 5. tétel. 58963/1921

osztották maguk között, ki mit fog vásárolni, és úgy lehet, hogy az árakat is megállapították egymás között.”²⁴⁸

A versenytárgyalások személyes kapcsolatokat kizáró folyamatát a bizalom megteremtésének és fenntartásának különböző elemei pótolták. A minisztériumban mag- és árumintákat helyeztek el, egyes termékeket „koronauradalmi” márkánévvel árusítottak, és ugyancsak a kormány szorgalmazta (minden állami birtok számára) a tenyészállat-vásárokon, valamint kiállításokon való részvételt, mivel az árveréseken „a tenyésztők érdeklődése nem nyilvánul meg kellő mértékben.” Ami a Kereskedők Lapjában, a Köztelekben és egyéb újságokban megjelenő hirdetésekkel együtt, ugyancsak a sikeres eladásokat, egyúttal a koronauradalom piacorientált imázsának erősítését célozta.²⁴⁹

Az értékesítés szabályozása, illetve normája minden bizonnyal nem zárta ki a normaszegés kevésbé dokumentált (ezért nehezen rekonstruálható) és egy-egy céghez kötődő eseteit. Az 1920-as évek versenytárgyalásainak résztvevőit nem tudjuk pontosan nyomon követni, mégis azok állandósága jellemző. A gabonafélék vásárlására a Futura mellett, rendszerint a Hitelbank, a nagyobb részvénytársaságok közül a Viktuália, a 19. századi alapítású, „régii vevőnek” minősülő ismert tőzsdei cég (Strasser és König), az egykori földművelésügyi miniszter, Darányi Ignác testvérének fia, Darányi Béla, továbbá az 1924-ben alakult Duray és Kelemen Rt. nyújtott be ajánlatokat, míg a nagymalmok rendre hiányoztak. (A Duray és Kelemen céget a már jól ismert Kelemen Imre, akit 1923-ban a kompolti, egykor Károlyi Mihály tulajdonában lévő hitbizományi uradalom zárgondnokává neveztek ki, valamint Duray Gyula alapította.)²⁵⁰

Ugyanazon vállalatok részvétele a versenytárgyalásokon a bizalom erősödésének és a személyes kapcsolatok kialakulásának lehetőségét hordozta, ám a Kelemen- és a Darányi-cégek a gazdasági pozíciókat szerző politikai szereplők aktivitását jelzi. Ami az állam által teremtett jogi, továbbá a piaci normák megszegéséhez vezethetett: 1925-ben a búza- és a rozsfelesleg egy részét külön hirdették meg, amire a Kelemen-cég egyedülként szóbeli ajánlatot tett, és versenytársainál kedvezőbb áron jutott hozzá.²⁵¹

Az etatizmus erősödése, az újraelosztás jegyében átalakuló gazdasági intézményrendszer, a politikai uralom gazdaságot integráló törekvéseinek normatívvá válása nem csupán az előbbi gyakorlatot változtatta meg, hanem a hierarchikus-személyes kapcsolatokra épülő egyéni érdekérvényesítésnek (tulajdon- és haszonszerzésnek) is teret engedett. 1930-ban az eladandó aprómagvakra érkezett ajánlatokat, a bennük foglalt „alacsony árakra tekintettel” a miniszté-

²⁴⁸ Kelemen Imre: Gazdasági pályán...

²⁴⁹ MOL K 184. 2318. cs. 5. tétel. 58963/1921, 2254. cs. 5. tétel. 119238/1921.

²⁵⁰ Nagy Magyar Compass 1922-1924. Bp. 1925. 763.

²⁵¹ MOL K 184. 2787. cs. 5. tétel. 115832/1925.

rium visszautasította, és kötött árakat határozott meg, majd a bevezetett minimális búzaárakkal párhuzamban, a '30-as évek elejétől a Futura vásárlási monopóliuma érvényesült (vezérigazgatója ekkor már Darányi Béla).²⁵² Ám azokban az ágazatokban is, ahol a magánszereplők cselekvési lehetősége megmaradt, a centralizáció, az állam kényszerítő akarata érvényesült, ami a korábbi gyakorlatot formalitássá változtatta: 1940-ben a minisztérium valamennyi állami birtokot arra utasította, hogy a hízóállatok értékesítésekor és az igasökrök vásárlásánál az „össkeresztény és tökeerős” Franco Export Import Kereskedelmi kft-t „szólítsák fel ajánlat-tételre.”²⁵³

Sajátosan alakult az állami birtokok egymás közötti forgalma. Ez a napi árfolyam szerinti árakon zajlott, amit a földművelésügyi tárca felügyelt, és lehetővé tette, hogy a koronauradalom vetőmag- és gabonahiányát Mezőhegyesről, Bábolnárról, Kisberről vagy Sütvényről pótolja. (Ezek a tételek rendszerint a saját kimutatásokból és a pénzügyminiszternek küldött éves elszámolásokból is hiányoztak.)²⁵⁴

Konfliktusok kísérték a koronauradalom és a gödöllői állami erdészet közötti tranzakciókat. Az előbbi a tiszti és a cselédilletmény miatt állandó tűzifahiánnyal küzdött, és a természetes (búzában való) fizetést szorgalmazta, a nyereséges és az állam számára évről évre jól jövedelmező erdőhivatal viszont az árakhoz rugalmasabban igazodó pénzbeli elszámolást ösztönözte. Ezért Czító Győző a minisztérium beavatkozását kérte, azzal érvelve, hogy méltányolja ugyan az „erdőhivatal államkincstár érdekében kifejtett kereskedelmi tevékenységét, a koronauradalom mégsem vonható azonos elbánás alá, mint a szomszédos Schossberger- és Fischer-féle uradalmak. Furcsa volna a lakosság előtt, ha az uradalom, melyhez természetes tulajdonul az itteni erdők tartoznak, máshonnan vásárolná a fát... Addig az erdészetnek egy darab fát sem volna szabad eladnia másnak, míg a koronauradalom e tekintetben kielégítve nincs.”²⁵⁵ A piac merőben eltérő értelmezése okozta tehát az ellentétet, amit a jószágigazgató az uradalom hatalmi pozíciójával, presztízsével és történeti tulajdonjogával, kiemelve a birtokot a piaci aktorok sorából, kívánt megoldani.

Végül „második piacként” az uradalmi szervezeten belüli adásvételekre utalnunk, ami nem csupán az értékesíthető javak volumenét módosította, hanem a közösségi kapcsolatokat is minősíti.

²⁵² Darányi bizományos cégét is megtartotta, amely ellen korábban tőzsdei vizsgálat zajlott, s amely 1930-ban Mezőhegyestől, a sikertelen versenytárgyalást követő „szabad kézi” értékesítés során, 5000 mázsa búzát vásárolt. MOL K 184. 3490. cs. 5. tétel. 46493/1930, 3613. cs. 5. tétel. 54032/1931, Szuhay M. 1962. 182-183.

²⁵³ MOL K 184. 5805. cs. 230239/1941.

²⁵⁴ MOL K 184. 2907. cs. 5. tétel. 52620/1926, 3490. cs. 5. tétel. 46493/1930, Erdész Á. 1986. 34-35.

²⁵⁵ MOL K 184. 2639. cs. 5. tétel. 31614/1924.

A földművelésügyi minisztérium 1924-ben (az üzemesítést követően) valamennyi állami birtokon megtiltotta a tisztviselők kedvezményes vásárlását, a legfontosabb terményeket (búza, rozs, árpa, tengeri, korpa, ocsú és tej) forgalmi áron sem vehették meg, még akkor sem, ha „ezekből a birtok eladásra szánt fölös készletekkel rendelkezik.” De a „szigorúan szem előtt tartandó” tilalom azokra a termékekre is kiterjedt, melyeket a gazdaságok készpénzért vagy cserével szereztek be.²⁵⁶

Ez a rendelet világosan utal az érvényben lévő gyakorlatra, és megítélésünk szerint az ebben rejlő, megszüntetni kívánt egyéni és csoportos visszaélésekre is. (1924-ben és a megelőző években több gödöllői tisztviselő a vásárolt termények, valamint a gépműhelyi magánmunka miatt, az uradalom adósai között szerepelt.) Ám ha elfogadjuk, hogy a gazdasági tranzakciók valamiféle erkölcsi rend, illetve szokások tükröződései, akkor nem lehetünk biztosak abban, hogy egyetlen rendelettel az egy csapásra megváltoztatható lenne.²⁵⁷

A cselédekkel folytatott adásvételeket a növénytermelés belső hasznosulásának, valamint a háztartásokat integráló-ellátó funkciójának zavarai tették szükségessé. A birtok ugyanis a tőlük vásárolt (kikényszerített) tengeriszárral az évről évre jelentkező takarmányhiányt próbálta enyhíteni, míg a rosszabb termésű években a nagyobb családú alkalmazottaknak vetőmag-, valamint tengeri- és burgonyavásárlással kellett járandóságait pótolniuk, amit bérükből utólag egyenlítették ki. Ugyanakkor az uradalom a cselédeket a piaci magatartásokat kialakító és kommunikációs lehetőséget nyújtó külső ügyletektől igyekezett elszigetelni.²⁵⁸

Mindez megerősíti feltevésünket: a megtermelt javakat aligha lehet kizárólag árualapoknak tekinteni, felhasználásukat pedig a piac, valamint az állami újraosztás formális, a helyi hatalmi struktúrákat és kapcsolatokat, értékrendeket és mentalitásokat kizáró elvei szerint értelmezni.

²⁵⁶ MOL K 184. 2639. cs. 5. tétel. 30579/1924.

²⁵⁷ Durkheim, É. 2001. 216, 220.

²⁵⁸ MOL K 184. 2499. cs. 5. tétel. 17910/1923, 5805. cs. 5. tétel. 151296/1941.

Melléklet

Művelési ágak 1930 (kataszteri hold)

Szántó		7236
Rét	Mesterséges	155
	Természetes	614
Legelő		1409
Erdő		160
Fűzes		4
Komló		10
Szőlő		65
Kert		88
Gyümölcsös		55

Szántóföldi termelés 1930 (kataszteri hold)

Gabonafélék	Búza	661
	Rozs	1010
	Árpa	712
	Zab	480
Egyéb magtermények (csillagfűrt, bükköny, hüvelyes magvak)		217
Kapások	Kukorica (konvenció)	558
	Kukorica (majori)	563
	Burgonya	364
	Takarmányrépa	179
	Cukorrépa	25
	Takarmánytök	8
	Cirok	1
	Csicsóka	3
	Cselédkert	3
Ipari növények	Dohány	20
	Napraforgó	1
	Len	5
Szálatakarmányok	Lucerna	932
	Zabosbükköny	561
	Baltacim	236
	Muhar	14
	Bíborhere	92
	Lóhere	64

Állatállomány 1926 (db)

Ló	Mén	57
	Kanca	154
	Herélt	69
Szarvasmarha (bonyhádi)	Bika	41
	Tehén	116
	Üsző	113
Szarvasmarha (borzdesres)	Bika	36
	Tehén	143
	Üsző	171
Jármos ökör		681
Sertés	Koca	688
	Ártány	316
Juh	Anyá	938
	Kos	90
	Ürü	175

Költségvetési előirányzat 1921/22 (eK)
Kiadások

Tisztviselői fizetés, pótlék, lakpénz	70
Természetbeni járandóságok	203
Családi pótlék	42
Háborús, drágasági, ruhabeszerzési és egyéb segély	257
<i>Személyi kiadások összesen</i>	<i>572</i>
<i>Dologi kiadások összesen</i>	<i>122</i>
Földművelési kiadások	5200
Igáserő beszerzés	1540
Állattenyésztési kiadás	243
Erdészet	277
Hizlalásra vásárolt állatok	1500
Iparvállalatokra	270
Anyagbeszerzés	4210
Leltári tárgyak beszerzése	1135
Épületfenntartás	365
Általános gazdasági kiadások (cselédilletmény, ruházat)	1956
<i>Gazdasági kiadások összesen</i>	<i>16697</i>
<i>Közterhek (adók)</i>	<i>1259</i>
Megrongált gazdasági épületek helyreállítása	3280
Kegyúri épületek nagyobb tatarozása	200
Kerítések megújítása	800
Telefonhálózat helyreállítása	500
Egyéb	305
<i>Rendkívüli kiadások összesen</i>	<i>5085</i>
<i>Beruházások (új tisztalak építése)</i>	<i>5000</i>
Összesen	28737

Bevételek

Földművelés (búza-, rozs-, burgonya-, boreladás)	5263
Állattenyésztés (sertés-, juh-, szarvasmarha- és tejeladás)	8615
Kisorolt igásállatok eladása	350
Erdészet (tűzifa- és fűzvessző eladása)	3
Iparágak (szeszgyártás, gépműhelyi magánmunka)	4619
Mellékhaszonvételek (hizlalásra vásárolt ökrök eladása)	2340
Bérletek (föld, épületek, malom bérlete)	40
Uradalmi jogok (úthasználat, vásárjog bérlete)	2
Anyagok eladása	6
Előző évi térítmény	10
Összesen	21249

Forrás: MOL K 184. 2318.cs. 5. tétel 55210/1921, 2906.cs. 5. tétel 51133/1926, 3491.cs. 5. tétel 47388/1930.

Bibliográfia

- Abélés, Marc 2007. Az állam antropológiája. Századvég, Budapest.
- Assmann, Jan 1999. A kulturális emlékezet. Atlantisz, Budapest.
- P. Bartal Ince 1929. Máriabesnyő története. Buzárovits Gusztáv, Esztergom.
- Bódy Zsombor 2003. Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890-1938. L'Harmattan, Budapest.
- Braudel, Fernand 2004. Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század. (Első kötet) Gutta, Budapest.
- Breton, Albert – Wintrobe, Ronald 1982. The logic of bureaucratic conduct. Cambridge University Press, Cambridge.
- Csapody Csaba 1933. Az Eszterházyak alsólendvai uradalmának gazdálkodása a XVIII. század első felében. Kovács Ny., Budapest.
- Csíte András 1993. Egy presztízorientált nagybirtoküzem a 18-19. század fordulóján. In Kapiller Imre (szerk.): Gazdaságtörténeti tanulmányok. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg. 77-114.
- Csíte András 1999. A „szántói” modell. A helyi gazdaság eltartóképességének növekedése és az ezt kiváltó tényezők Zalaszánton 1790-1850 között. Aetas, 1-2. 5-29.
- Csizmadia Andor 1966. A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban. Akadémiai, Budapest.
- Deininger Imre 1911. A magyar királyi méneshirtokok, a gödöllői koronauradalom és a palánkai csikótelep jövedelmezősége az 1896-1908. években. Pallas, Budapest.
- Dékán Antal (szerk.) 1976. Gödöllő. Zrínyi, Budapest.
- Durkheim, Émile 2001. A társadalmi munkamegosztásról. Osiris, Budapest.
- Erdei Ferenc 1976. A magyar társadalom a két világháború között. Valóság, 4. 23-53, 5. 36-58.
- Erdész Ádám 1986. A mezőhegyesi méneshirtok gazdálkodása a két világháború között. Békés Megyei Levéltár, Kecskemét.
- Faber György (szerk.) 1940. A mezőgazdasági haladás legújabb vívmányai. Az 1940. évi gazdatiszti továbbképző tanfolyam előadásai. Magyar Gazdatisztek Országos Egyesülete, Budapest.
- Faber György (szerk.) 1942. Haladó gazdák útmutatója. A II. gazdatiszti továbbképző tanfolyam előadásai. Magyar Gazdatisztek Országos Egyesülete, Budapest.

Farkas József 2004. A gödöllői koronaúradalom felügyelete és igazgatása a dualizmus idején. *Levéltári Szemle*, 3. 21-38.

Farkas József 2002. A gödöllői koronaúradalom a dualizmus idején. *Agrártörténeti Szemle*, 3-4. 455-508.

Farkas József 2007. A gödöllői uradalom története. In Horváth Lajos (szerk.): *Gödöllő története I. A kezdetektől 1867-ig*. Gödöllő Városi Múzeum, Gödöllő. 161-223.

Farkas József 2009. A gödöllői koronaúradalom a dualizmus idején. (kézirat)

Foucault, Michel 1998. A diskurzus rendje. In uő: *A fantasztikus könyvtár*. Kossuth – Pallas, Budapest. 50-74.

Für Lajos 1969. A csákvári uradalom a tőkés gazdálkodás útján 1870-1914. *Mezőgazdasági Múzeum*, Budapest.

Gaál László 1971. Az Esterházy hercegi hitbizomány gazdálkodása 1930-1940. *Agrártörténeti Szemle*, 1-2. 86-127.

Gunst Péter 1970. A mezőgazdasági termelés története Magyarországon (1920-1938). *Akadémiai*, Budapest.

Gyáni Gábor 2002a. Nyugtalan századvég. Az agrárszocializmus új megközelítése. In uő: *Történészdiskurzusok*. L'Harmattan, Budapest. 174-182.

Hajdu Tibor 1968. Az 1918-as magyarországi polgári demokratikus forradalom. Kossuth, Budapest.

Hajdu Tibor 1969. A magyarországi Tanácsköztársaság. Kossuth, Budapest.

Hámori Péter 2004. Kísérlet a magyar falu lakásügyének rendezésére a két világháború közötti Magyarországon. Az Országos Falusi Kislakásépítési Szövetkezet története. *Aetas*, 1. 49-73.

Hanák Péter 1988. Magyarország társadalma a századforduló idején. In Mucsi Ferenc (szerk.): *Magyarország története 1890-1918*. Akadémiai, Budapest.

Haskell, Thomas – Teichgraber, Richard 1993. Introduction: The culture of the market. In uő: *The culture of the market*. Cambridge University Press, Cambridge. 1-42.

Hensch Árpád 1906. *Mezőgazdasági üzemtan*. I-II. Vitéz ny., Kassa.

Hulej Endre – Ö. Kovács József 1987. Wéber Ede és Helvécia. Egy svájci polgár Magyarországon. *Helvéciai Állami Gazdaság*, Kecskemét.

Kállay István 1980. A magyarországi nagybirtok kormányzata 1711-1848. *Akadémiai*, Budapest.

Kardos József 1987. A szentkorona-tan története (1919-1944). *Akadémiai*, Budapest.

Katona Imre 2000. Átmeneti rétegek az agrártársadalom peremén. In Sárkány Mihály–Szilágyi Miklós (szerk.): Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Akadémiai, Budapest.

Kerényi Eszter 2007. A katolikus egyház története 1867-ig. In Horváth Lajos (szerk.): Gödöllő története I. A kezdetektől 1867-ig. Gödöllő Városi Múzeum, Gödöllő. 303-318.

Kocka, Jürgen 1982. Az ipari forradalom vállalkozói és menedzserei Németországban. In Lengyel György (szerk.): A vállalkozó. Történeti gazdaságsszociológiai válogatás. Művelődési Minisztérium, Budapest. 103-150.

Krueger, Anne 1974. The Political Economy of the Rent-Seeking Society. *American Economic Review*, 3. 291-303.

Ifj. Leopold Lajos 1934. Munkabér és nagybirtok. *Közgazdasági Szemle*, 77. 445-479.

Magyary Zoltán 1932. A magyar közigazgatás racionalizálásának programja. Királyi Magyar Egyetemi Ny., Budapest.

Máté Imre 1936. Földművelésügyi igazgatás. Pallas, Budapest.

Morgós Jenő 1936. Az 1935. évi lencsetermelés tapasztalatai a kompolti állami uradalomban. Földművelésügyi Minisztérium, Budapest.

Móricz Miklós 1936. Nagybirtok, népszaporodás, népsűrűség. *Magyar Statisztikai Szemle*, 4. 293-309.

Móricz Zsigmond 1953. Új világot teremtsünk. Művelt Nép, Budapest.

Nagy József 1993. A Nagyatádi-féle földreform 1920-1928. Bessenyei György Tanárképző Főiskola, Nyíregyháza.

Nagy József 1994. A Gömbös-féle telepítési törvény és végrehajtása. *Múltunk*, 1-2. 110-136.

North, Douglass 1990. Institutions, institutional change, and economic performance. Cambridge University Press, Cambridge.

Oláh József 1975. Az akasztó-vésztői uradalmak gazdálkodása a XIX-XX. század fordulóján. Akadémiai, Budapest.

Parkinson, Northcote 1983. Parkinson törvénye. Minerva, Budapest.

Pataky Ernő 1970. A földművelésügyi közigazgatás 1920-tól 1945-ig. In uő (szerk.): A földművelésügyi szakigazgatás története 1867-1948. Mezőgazdasági, Budapest. 153-270.

Péter László 1998. Az állam és az egyház viszonya és a civil társadalom Magyarországon: történeti áttekintés. In uő: Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és kelet-európai történelemből. Osiris, Budapest. 355-378.

Pólay Elemér 1938. A földbirtokmegoszlás, népsűrűség és népszaporodás kapcsolata. Ludvig István, Miskolc.

- Reichenbach Béla 1930. Mezőgazdasági üzemtan. I-II. Pátria, Budapest.
- Réti Lantos László 2007. Gödöllő közállapotai és a helyi gazdaság a két világháború között. Városi Múzeum, Gödöllő.
- Ripka Ferenc 1896. Gödöllő a királyi család otthona. Szerzői kiadás, Budapest.
- Sarkadi Kesztyűs Lajos 1941. Tiszántúli és északi dombosvidéki kisgazdaságok jövedelmezőségi eredményei az 1931-1939. években. Magyar Statisztikai Szemle, 7. 484-504.
- Schneller Károly 1918. Latifundium és népszaporodás. Közgazdasági Szemle, 42. 491-507.
- Sipos József 2009. A pártok és a földreform 1918-1919-ben. Gondolat, Budapest.
- Szabad György 1957. A tatai és gesztesi Eszterházy-uradalom áttérése a robotrendszerrel a tőkés gazdálkodásra. Akadémiai, Budapest.
- Szabó Béla 1848. A Magyar Korona Országainak statusjogi és monarchiai állása a Pragmatica Sanktio szerint. Schmid Ferencz és Busch, Pozsony.
- Szemere Vera 1963. Az agrárkérdés 1918-19-ben. Kossuth, Budapest.
- Szuhay Miklós 1962. Az állami beavatkozás és a magyar mezőgazdaság az 1930-as években. Akadémiai, Budapest.
- Thiringer Vilmos 1938. A lovak helyes felnevelése, különös tekintettel a népies tenyésztésre. Pátria, Budapest.
- Tóth Tibor 1977. Nagybirtoktól a nagyüzemig. A mernyei uradalom gazdálkodása a jobbágyfelszabadítástól az első világháborúig. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- Ulin, Robert. 1998. Hagyományalkotás és reprezentáció mint kulturális tőke. A délnyugat-francia borászat története. In Lengyel György–Szántó Zoltán (szerk.): Tőkefajták: A társadalmi és kulturális erőforrások szociológiája. Aula, Budapest. 217-238.
- Ürmössyné Nagy Júlia 1927. Gödöllő emberföldrajzi leírása. Városi Nyomda, Szeged.
- Vankóné Dudás Juli 1976. Falum, Galgamácsa. Pest megyei Múzeumok Igazgatósága, Szentendre.
- Vansina, Jan 2006. Oral Tradition. A Study in Historical Methodology. Transaction, New Brunswick.
- Vári András 1990. A nagybirtok birtokigazgatási rendszerének bürokratizálódása a 17-19. században. Történelmi Szemle, 1-2. 1-28.
- Weber, Max 1987. Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 1. Szociológiai kategóriatan. Közgazdasági és Jogi, Budapest.
- Weber, Max 1996. Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai. 2/3. A gazdaság, a társadalmi rend és a társadalmi hatalom formái. Közgazdasági és Jogi, Budapest.

Wellmann Imre 1933. A gödöllői Grassalkovich-uradalom gazdálkodása. Stephaneum, Budapest.